

**ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİ BEYNƏLXALQ MEMARLIQ
AKADEMİYASI**

**EASTERN COUNTRIES INTERNATIONAL ACADEMY
OF ARCHITECTURE**

**МЕЖДУНАРОДНАЯ АКАДЕМИЯ АРХИТЕКТУРЫ
СТРАН ВОСТОКА**

MEMARLIQ, ŞƏHƏRSALMA TARİXİ VƏ BƏRPASI

**THE HISTORY OF ARCHITECTURE, TOWN-PLANNING
AND THE RECONSTRUCTION OF MONUMENTS**

**ИСТОРИЯ АРХИТЕКТУРЫ, ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА
И РЕСТАВРАЦИИ**

Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq
Akademiyası elmi nəzəri məcmuəsi
1998-ci ildən nəşr olunur.

**Cild 22 № 2
Vol 22 № 2**

BAKİ – 2022

ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİ BEYNƏLXALQ MEMARLIQ
AKADEMİYASI

EASTERN COUNTRIES INTERNATIONAL ACADEMY
OF ARCHITECTURE

МЕЖДУНАРОДНАЯ АКАДЕМИЯ АРХИТЕКТУРЫ
СТРАН ВОСТОКА

Təsisçi:

Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyası və AMEA Memarlıq və
İncəsənət İnstitutunun "Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası" şöbəsi

REDAKSİYA HEYYƏTİ

Elibay Qasımzadə - ŞÖBMA-nın sədr müavini, Azərbaycan
Ərtegin Salamzadə - ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan
Ahmet Vefik ALP - ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Türkiyə
İskəndər Əzimov - ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Özbəkistan Respublikası
Ramiz Əbdülrəhimov - ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan
Aybəniz Həsənova - ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan
Nizami Nağıyev ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan
Rayihə Əmənizadə ŞÖBMA-nın müxbir üzvü,
Kubra Əliyeva - Azərbaycan
Nərgiz Abdullayeva - Azərbaycan
Səbinə Hacıyeva - Azərbaycan
Sevil Sadıxova - Azərbaycan
Həsən Xəlil Zünus - İran İslam Respublikası

Baş redaktor: Rəhibə Əliyeva, ŞÖBMA-nın müxbir üzvü,
Redaktor: Sevinc Təngudur, ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü,
Məsul katib: Samirə Abdullayeva, ŞÖBMA-nın müxbir üzvü

Məcmuə ildə iki dəfə dərc olunur.

Website: <http://ecia-academy.org>

E-mail: memar_s@mail.ru ;

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

Tel: +994 070 613-38-53

Məcmuənin üz qabığında - Hacıbəyov k.3. Yaşayış evinin fasadının fragmenti.1896-cı-il

Cild 22 № 2 2022

Vol 22 № 2 2022

Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyası öz nəzər-nöqtələri, ideyaları və təklifləri ilə bölüşməyi arzu edən memarlıq tarixi və nəzəriyyəsi, şəhərsalma, eləcə də sənətsüaslıq mütəxəssisləri arasında böyük populyarlıq qazanan ŞÖBMA - "Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası" məcmuəsinin 2022-ci ildə ikinci nömrəsini hazırlamışdır.

Məcmuə bu gün çox aktual olan İrəvanın mədəni irsinin tədqiqinə həsr olunmuş olduqca rəngarəng mövzuların araşdırılmasına həsr edilir və burada müxtəlif istiqamətlərdə memarlıq tarixi və nəzəriyyəsi, şəhərsalma, həmçinin sənətsüaslıq problemləri işıqlandırılır.

Məqalələr İrəvan mədəni irsinin dünənini və bu gününki vəziyyətini işıqlandırmaqla, erməni vandallarının Azərbaycan-türk mədəniyyətinə qarşı olan vəhşiliklərini göz önünə gətirməklə, mədəni irsimizə qarşı olan "terror" hadisələrini diqqətə çatdırmışlar.

Ermənilər Azərbaycanın İslam memarlığının İrəvandakı gözəl nümunələri olan İrəvan qalasını, Sərdar sarayını (1605-1625), Şah Abbas məscidini(1606), Abbas Mirzə məscidini(XVIII əsrin əvvəlləri), Novruzəli bəy məscidini(XIV əsr), Rəcəb Paşa məscidini(XVI-XVII əsrlər) və s. bu kimi abidələrimizi məhv etməklə bu torpaqlardan silməyə çalışsalar da, bu torpaqları Dünyaya öz əraziləri kimi təqdim etsələr də, tarixi faktları, arxiv materiallarını, yazılı mənbələri məhv edə bilməmişlər. İrəvan şəhərindəki İslam memarlığının sonuncu izi olan Təpəbaşı məhəlləsinin şəhərsalma quruluşuna və memarlıq irsinə qarşı olan təcavüz izləri bu gün bəşəriyyəti narahat etməlidir.

Topluda İrəvanın tarixini, mədəniyyətini, Təpəbaşı məhəlləsində azərbaycanlıların mədəni irsinə qarşı aparılan cinayət işlərini , İrəvan qalası, Sərdar sarayı, Əmir Səəd türbəsi və digər memarlıq irsi nümunələrini, İrəvanın musiqi həyatını, divar boyakarlığı, kaşıkərlıq və rəsmlərinin memarlıqda təcəssümünü, İrəvan ziyalıların, İrəvan teatrının özünəməxsus repertuarlarını əks etdirən məqalələr toplusu diqqətə çatdırılır. İrəvan xanlığı dövründə şəhərin landşaft-şəhərsalma quruluşu, yaşayış evlərinin memarlıq həllinə həsr olunmuş məqalələr böyük maraq doğurur.

Ümidvarıq ki, aparılan tədqiqatlar, nəşr olunmuş məqalələr erməni riyakarlığının üzə çıxarılmasında, onların dünyaya çatdırılmasında müəyyən rol oynayacaq.

**MEMARLIQ TARIXİ VƏ NƏZƏRİYYƏSİ, ABİDƏLƏRİN
BƏRPASI**

Райха Амензаде

доктор архитектуры, профессор

УДК 72.01

НЕКОТОРЫЕ СТРАНИЦЫ АРХИТЕКТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация: В статье дается выборка из произведения Ж. Шардена «Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг.» (1974), а также современных историков архитектуры Востока. Рассмотрены, в основном малоизученные страницы зодчества архитектуры Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, Шарден, архитектура, город, кофейня

Тесное взаимодействие художественных культур Востока и Запада, включение издревле Азербайджана в мировую систему Шелкового пути является выдающимся достижением эпох. Стремление западноевропейских путешественников побывать в неизведанных уголках Востока берет свое начало уже в далекие времена.

Шарден Жан (1643-1713) известный французский путешественник родился в Париже в период правления Людовика XIV. Его отец Даниэль был известным поставщиком драгоценностей

(jewellery merchant), имевший торговые связи с Индией. Ж. Шарден пошел по стопам своего отца, став ювелиром. В 1665 г. он впервые посетил некоторые страны Азии, в сопровождении А. Raisen. В 1666 г. он отправляется в Иран для установления связей со властью имущими с определенной «видимой» целью - продажей драгоценностей; здесь он внедряется в социум, изучает жизнь «изнутри», в том числе военное дело, памятники зодчества, пробыв там примерно 1,5 года. В 1671 г. Ж. Шарден в сопровождении А. Raisen возвращаются в Исфахан, где он остается на последующие 4 года [1, p.522). Ж. Шарден вернулся во Францию с богатой ношей - дневниками своих путешествий, старинными книгами, коллекцией драгоценностей. Здесь он готовит к изданию: "Le Couronnement de Soléiman III, roi de Perse, et ce qui s'est passé de plus mémorable dans les deux premières années de son règne" (1671). Остаток жизни он провел в Англии, где и составил описание своих путешествий. Первый том, содержащий описание путешествия из Парижа в Исфахан появился в Лондоне в 1686 г., но все сочинение было издано лишь в 1711 г. в Амстердаме, под заглавием: "Journal du voyage du chevalier Chardin en Perse et aux Indes orientales par la mer Noire et par la Colchide", которое принесло Шардену заслуженную славу. Книга представляет ценный источник для изучения феодального Ирана и восточных монархий. У Шардена можно найти точное и правдивое описание не только нравов, костюмов и памятников, но и всего, что касается управления государством, географии страны и своего знакомства с нравами и жизнью Востока. "Journal du voyage" был много раз переиздан и переведен на разные европейские языки. Лучшее издание с примечаниями Ланглеса и атласом рисунков вышло в 1811 г. [2]. Для нас он особенно ценен тем, что содержит важную информацию о городах Азербайджана, об отдельных известных, и, вовсе неизвестных, ныне утраченных памятниках, включая целый ряд зарисовок

Пробыв определенное время в Иреване, Шарден отправляется в путь, и где конечной целью был Исфахан. Яркие впечатления описаны с большой достоверностью и тщательностью. Шарден пишет, что на пути был расположен лагерь (яйлаг), «разбитый в миле от города (Иреван, Р.А.) на большом красивом лугу, покрытом цветами» и, где извиваясь протекают небольшие реки, образуя много маленьких островков» [1, гл. XXII]. Численность выехавших на яйлаг была огромна, она состояла из «пятисот человек, не считая женщин и евнухов». Вельможи проводили здесь, в очаровательных местностях все лето, занимаясь рыбной ловлей, прогулками, упражняясь в езде верхом и ходьбе. «Помещения наместника, его супруги и более

знатных особ из его свиты расположены отдельно по островам, соединяющимся между собою маленькими переносными мостиками. Шатры наместника великолепны, в них все удобства дворца в миниатюре, до бань включительно» отмечает Ж. Шарден [1, гл. XXII]. Через несколько дней, преодолев Садарак и Шарур, он въезжает в Нахчыван, о котором он оставил заметки, среди последних одна из главных следующая: «Нахичевань — большой разрушенный город; его скорее можно назвать грудой развалин, постепенно восстанавливаемых и заселяемых. Центр города в настоящее время возобновлен и обитаем; в нем большие базары, в виде, как уже сказано, длинных галерей или крытых улиц, по обеим сторонам которых расположены лавки, торгующие всевозможными товарами и провизией. В Нахичевани приблизительно две тысячи домов, пять караван-сараев; имеются бани, рынки, большие заведения, где собираются курить или нить кофе» [1, гл. XXII].

В Исфахане Шарден остается надолго, поскольку цели, которые он поставил перед собой оказались не просто довольно сложными, но требовали изрядного количества времени. Одним из интереснейших моментов изучения достопримечательностей столицы Сефевидов было описание кофеен, что является чрезвычайно важным и доселе малоизвестным. Тем более, что композиция кофеен оставалось однотипной для городов, в которых были кофейни.

Ж.Шарден дает яркое и детальное описание «cabarets a cafe» кофеен, также как через поколение после него Gemelli Careri, что свидетельствует о немалом их числе итальянский путешественник. Ж. Шарден описал кофейни в Казвине, Нахчыване и в Ширазе. [3, с.22] Он пишет «Эти строения имеют большую пространственность и высокий холл всевозможных конфигураций, (они) являются наиболее прекрасными строениями города, это места, где люди встречаются и ищут развлечений... Некоторые из них, особенно те, которые в городах имеют в середине бассейн. Вокруг помещений (их окружает) платформа в 3-4 фута ширины, более или менее согласно размеру и локации и сооруженное из кирпичной или каменной кладки, или scaffolding? -в которой отмечает существование «кофейной кухни» во дворце [3, с.21].

Литература:

1. Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг., Глава XXII, 1974

2. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И. А. Ефрона - С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон. 1890-1907.) Шарден, Жан
3. RUDI MATTHEE. COFFEE IN SAFAVID IRAN: COMMERCE AND CONSUMPTION, JESHO, Vol. XXXVII, №1. E.J. Brill, Leiden, 2011

R. Amenzade

Some pages of Azerbaijan architecture

Keywords: Azerbaijan, Sharden, architecture, city, cofffehouse

The article gives a selection from the works of J. Charden "Charden's journey through the Transcaucasus in 1672-1673." (1974), as well as modern historians of the architecture of the East. Considered are mainly little-studied pages of the architecture of Azerbaijan.

R. Əmənzadə

Azərbaycan memarlığının bəzi səhifələri

Açar sözlər: Azərbaycan, Şarden, memarlıq, şəhər, qəhvəxana

Məqalədə C.Şardenin “Şardenin 1672-1673-cü illərdə Zaqafqaziya səyahəti” (1974), eləcə də Şərq memarlığı müasir tarixçilərinin əsərlərindən çıxarışlar verilmişdir. Əsasən Azərbaycan memarlığının az öyrənilmiş səhifələri nəzərdən keçirilir.

Rahibə Əliyeva

ŞÖBMA-nın müxbir üzvü, MAAM-ın
professoru, memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Mehriban Mikayılova

memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

UOT 719.3

İRƏVAN MEMARLIQ İRSİNİN MƏHVİ-CİNAYƏT, TERROR VƏ YA ACİZLİK?

Xülasə: Məqalədə bu gün təhlükədə olan İrəvanın tarixi coğrafi ərazilərindən olan Təpəbaşının məhəllələri, memarlıq abidələri haqda məlumat verilməklə, Ermənistanın təcavüzkar niyyətləri açıqlanır. Bu məqsədlə Azərbaycanın bir-sıra ziyalılarının UNESCO-ya ünvanladığı müraciət barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: İrəvan şəhəri, Təpəbaşı, məhəllə, memarlıq abidələri, terror, acizlik.

İrəvan şəhərində Azərbaycanın milli-mədəni, tarixi irsinin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin dağıdılması və tarixi izlərinin silinməsi üzrə araşdırmaların nəticələri göstərir ki, İrəvan, o cümlədən şəhərin Təpəbaşı məhəlləsində yerləşən Azərbaycan xalqının milli-mədəni, tarixi irsinə qarşı Ermənistan soyqırım prosesini illərcə həyata keçirməklə, bu gün də davam etdirməkdədir. Mədəni soyqırım prosesi ilə bağlı Azərbaycanın bir qrup elm xadimi və ictimaiyyət nümayəndələri tərəfindən UNESCO-nun Baş direktoru Odre Azuleyə müraciət ünvanlanıb. Müraciəti imzalayan 102 nəfər tanınmış elm və ictimaiyyət xadimi UNESCO-nu xalqımızın zəngin tarixi-mədəni irsinin ermənilər tərəfindən məhv edilməsinin qarşısının alınması üçün zəruri addımlar atmağa çağırıb. Müraciəti imzalayanlardan biri məqalənin müəlliflərindən biridir.

1728-ci ildə Osmanlı dövlət məmurları tərəfindən tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”nə görə, bu dövrdə İrəvan şəhəri 4 məhəllədən – Köhnə şəhər, Dəmirbulaq, Dərəkənd və Təpəbaşı məhəllələrindən ibarət olmuşdur. XX əsrin əvvəllərinə qədər bu məhəllələrdə azərbaycanlılar yaşamışlar. İrəvan şəhərinin tarixini bu gün özündə əks etdirən və azərbaycanlıların mədəni irsinin yeganə sübutu olaraq qalan məkan Təpəbaşı məhəlləsidir. Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəhər

məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşdiyindən, coğrafi, landşaft xüsusiyyətlərinə görə Təpəbaşı məhəlləsi adlandırılmışdır. Təpəbaşı məhəlləsi şəhərin qərb hissəsində yerləşirdi. Köhnə şəhər məhəlləsi ilə Təpəbaşını çoxlu bağlar ayırırdı. Ümumiyyətlə, XVIII əsr, XIX əsrin birinci yarısında – xanlıqlar dövründə İrəvan yaşıllıqlara qərq olmuş bir şəhər olmuşdur. Həm də burada – Təpəbaşı məhəlləsində İrəvan xanı Hüseynqulu xana məxsus Xan bağı da yerləşmişdir. [1] (Şək. 1)

Təpəbaşı məhəlləsindəki məscidlər, hamam və digər abidələrin İslam memarlığına xas olan memarlıq traktovkası, onların Azərbaycan xalqına məxsus memarlıq irsi olduğunu sübut edir. Həmin məhəllənin əhalisinin əsas hissəsinin türk-müsəlman əhalisi olması, yalnız çar hökumətinin köçürmələri hesabına bu faiz nisbətində müəyyən dəyişikliklərin yaranması 1831-ci ilə məxsus kameral təsvirdən də aydın görünür. Demək olar ki Bakının İçəri şəhərinin sahəsinə yaxın ərazini əhatə edən, 19 ha malik olan tarixi məhəllə, sökülərək bu gün 16 ha çatdırılmışdır.

Şəkil 1. Təpəbaşı məhəlləsinin plan quruluşu

XIX əsrin I yarısında Təpəbaşı hissəsində yerləşən küçə və məhəllələrin adları Azərbaycan adları idi. Məsələn, Dərəkənd, Axund, Xan bağları, eləcə də Əsəd bəy, Adalyar, Təpəbaşı, İmarət və Daşlı küçələrini sadalamaq olar. Hazırda Ermənistan milli arxivində saxlanılan kameral təsvirlər həmin küçə və məhəllələrin 190 il öncə inventarlaşdırılmasını və etnik tərkibini göstərən sübutlardır. Təpəbaşı öz memarlığı və tarixi ilə Azərbaycan tarixinin bir hissəsini təşkil edir. Bunu İrəvan şəhərinin sonrakı dövrlərə aid planlarında da görmək mümkündür. Belə ki, 1831-1832-ci illərə

aid kameral təsvirlər göstərir ki, şəhərin Təpəbaşı hissəsindəki məhəllə və küçələr sonrakı dövrlərdə də eyni adla və eyni etnik tərkiblə qalmışdır. İstər 1880-ci illərə aid şəhər planı, istərsə də B.Mehrabovun 1906-1911-ci illərə aid İrəvan şəhərinin planı deyilənləri bir daha sübut edir. Təpəbaşı hissəsində mövcud olan küçə adları XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan dilində adlandırılırdı. Bütün bunları dövrün arxiv sənədləri də təsdiqləyir. [2]

İslam memarlığının bariz nümunələrindən olan bu tarixi-coğrafi ərazi zəngin memarlıq irsinə malik olmuş, lakin tədricən bu irsin məhvi davam etdirilmişdir. İrəvan şəhərinin çar Rusiyası tərəfindən 1831-ci ildə aparılmış kameral təsvirlərinə görə Təpəbaşı hissəsində 174 sayda abidələr qeydə alınmışdır. Kameral təsvirdə 1831-ci ildə Təpəbaşı məhəlləsində Hüseynəli xan məscidi və Hacı İmamverdi məscidi göstərilib. Bu məscidlərdən başqa, ermənilər tərəfindən bir neçə dağıdılmış məscidlər də var. Təpəbaşı məhəlləsində 1831-ci ildə 5 hamam: 1) Hacı Bəyim hamamı; 2) Hacı Əli hamamı 3) Qafar və Hacı Fətəli hamamı 4) Kərim bəy hamamı; 5) Şeyxülislam hamamı qeydə alınıb.

Məhəllədəki bəzi abidələri qeyd etmək istədim:

1. Göy Məscid və ya Hüseynəli xan məscidi-1762-1783-cü illərdə İrəvan xanı Hüseynəli xanın sifarişi ilə inşa edilmişdir. Məscid zəlzələ nəticəsində dağılmış Div Sultan məscidinin yerində, memar Mirzə Cəfər tərəfindən inşa edilmişdir. Dini tikilinin dekorunda göy kaşidan istifadənin zənginliyi, onu Göy məscid kimi tanıtmışdır. Miqyasına görə Qafqazın ən böyük məscidi hesab olunan tikili, ibadət zalından, 28 hücrə, kitabxana, mədrəsə tikililəri ilə kompleks həllə malik olmuşdur. Ümumilikdə 7000 kv.m.ərazini zəbt etməklə, plan quruluşunun ölçüləri eni 66, uzunluğu 97,2 m-dir. Məscidin portalındakı kitabə həndəsi ornamentlərlə naxışlanmaqla, kufi xəttlə Allaha müraciət və məscidin yeri və adı haqq olunmuşdur. Məscid dəfələrlə ermənilər tərəfindən ibadətdə olan azərbaycanlılarla birlikdə yandırılmışdır. Özlərini “tolerant” xalq kimi qələmə verən ermənilər İslam abidələrini “qoruduqlarını” Dünyaya bəyan edərək, abidənin farslara məxsus olduğunu bildirir və məscidin giriş qapısında, dördguşəli haşiyə içərisində fars dilində dini tikilinin İran İslam Respublikası tərəfindən 1996-2000-ci illərdə təmir olunması barədə məlumat verirlər. Təmir işləri dövründə məscidin memarlıq-plan həllində dəyişiklər aparılmış, 4 mirəsindən 3-ü məhv edilərək, əlini tək Allaha açan tək 1 minarəsi saxlanılmışdır. (Şək.2)

2. Hacı İmamverdi məscidi-1831-ci ilin kameral sənədlərində Təpəbaşı küçəsində 194 sayla qeydə alınmış memarlıq abidəsidir. Məscidin XVIII əsrin sonlarında tikilməsi barədə məlumatlar mövcuddur. Hal-hazırda yarı uşulmuş şəkildə olan məsciddə 5 erməni ailəsi məskunlaşmışdır. Ermənistan dövləti Təpəbaşıda yerləşən bu məscidin tarixini saxtalaşdıraraq fars məscidi

kimi dövlət qeydiyyatına alsa da, abidənin qorunması ilə bağlı heç bir tədbir görülmür və onun uçulub dağılmasına şərait yaradılır.

Şəkil 2. İrəvanda Göy məscidi

3. Kərim bəy Murad bəy oğlunun hamamı-1831-ci ildəki kameral təsvirlərə görə abidə 193 sayla qeydiyyata alınmışdır. Hamam Ağababa, İsmayıl, Əlirza, Ağa sultanlarına, Rəsul, Kərim, Hacı Əlirza bəylərə məxsus olmuşdur.

4.Qantar (Bazar) karvansarası-1831-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən Təpəbaşının Dərəkənd məhəlləsində 67 saylı abidə kimi qeydə alınmışdır. Qantar İrəvanın ən qədim və ən böyük bazarı olmuşdur, XXəsrin əvvəllərinə kimi mövcud olmuş bazar dağıdılmış, onun yerində uşaq parkı salınmışdır.

5.Hacı Bəyim hamamı-İrəvan xanlığının sonuncu xanı Hüseynqulu xan Qacarın həyat yoldaşı Hacı Bəyimə məxsus mülki tikilidir. Dərəkənd məhəlləsində 66 saylı abidə kimi qeydə alınmışdır.Hamam digər tikililəri ilə kompleks təşkil etmişdir. Hal-hazırda abidə mövcud deyil.

6.Axund Şeyxülislam hamamı-1831 –ci ilin kameral təsvirinə əsasən 133 saylı abidə kimi qeydiyyata alınmışdır. Hal-hazırda mövcud deyil.

7.Hacı Əli hamamı-Təpəbaşının Axund küçəsində 168 sayla qeydiyyata alınmışdır. Hal-hazırda dağıdılmışdır.

8.Hacı Əli karvansarası-İrəvan şəhərinin ən böyük karvansarası olan bu mülki tikilinin dağları altında 40-a yaxın dükan və at tövlələri fəaliyyət göstərmişdir. 1852-ci ildə nəşr olunmuş “Erməni vilayətinin Rusiya İmperiyasına birləşdirildiyi dövrdəki vəziyyətinə dair tarixi abidə” adlı kitabında İ.Şopen Əli karvansarası haqda yazırdı “... indi İrandan köçürülən ən kasıb və pis əxlaqlı erməni köçkünləri ilə məskunlaşdırılıbdır”.

9.Xan evi-Təpəbaşı küçəsində 189 saylı abidə kimi qeydə alınmışdır.Bina 1828-ci Türkmənçay sazişindən sonra İrəvanı tərk etmiş Qafar xana məxsus olmuş, sonralar bu evdə Kərim və Murad bəy öz ailələri ilə yaşamışdır.

10.Məhəmməd xanın evi-Təpəbaşının İmarət küçəsində 256 sayla qeydə alınmışdır.

11.Molla Əlinağı Molla Məhəmməd oğlunun evi-Təpəbaşı küçəsində 190 sayılı abidə kimi 1831-ci il sənədlərində qeydə alınmışdır.Hal-hazırda mülki tikilinin vəziyyəti çox acınacaqlıdır. Uzun illərdir ki, Təpəbaşı hissəsinin taleyi ilə bağlı erməni ictimaiyyəti ilə Ermənistan dövləti arasında müzakirələr getməkdədir. Lakin bütün bu müzakirələrdə Azərbaycan xalqının maddi-mədəni irsi məhvə məhkum edilmişdir. [1]

Şəkil 3. Təpəbaşı məhəlləsinin dağıntıları

Arxiv fotolarına və dövrümüzə gəlib çatmış bəzi tikililərin çatma tağlı qapı və pəncərələri, memarlıq həlli bu qədim məhəllədə məhz azərbaycanlıların yaşadığını bir daha sübut edir. Keçmişdə burada yaşayan yerli azərbaycanlı sakinlər Təpəbaşının özünəməxsus obrazını yaratmışdılar. Bu məhəllədə sadə insanlarla yanaşı şəhərin adlı-sanlı şəxsləri, sənətkarları və tacirləri yaşayıblar. Onların təkcə torpaqları yox, həm də mülkləri olub. Bu gün Təpəbaşı məhəlləsi milli koloritini qoruyub saxlamaq əvəzinə, ermənilər tərəfindən xarabalığa çevrilib. Dünya buna biganə qalmamalıdır. Bu məsələ diqqətdə saxlanılmalıdır.

İndi ərazisinin 16 hektarı qalan Təpəbaşındakı abidələrin qalıqları da buranın Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsinin bir parçası olduğunu sübut edir. İvan Şopenin kitabı da burada yaşayanların azərbaycanlılar olduğunu sübut edir. O dövrdə azərbaycanlı deyilmirdi, müsəlman əhali ya da tatarlar adlandırılırdı. İvan Şopenin kitabındakı siyahıyaalmada müsəlmanlar, əvvəlki dövrdə yaşayan xristianlar və yeni köçürülən ermənilərin sayı göstərilib. O cümlədən dövrün digər mənbələrində də Təpəbaşında karvansaralar, hamamlar və dükanların türk-müsəlmanlara, tatarlara məxsus olduğu əksini tapıb. İvan Şopenin kameral təsvirləri bu baxımdan çox dəqiqdir. Həmin abidələri mövcud tarixi sənədlər əsasında bərpa, restavrasiya da etmək olar. Həmin abidələrin hamısının adı azərbaycanlılarla

bağlı olub. Azərbaycan abidələrinin, farslara, türkmənlərə(Əmir Səəd məqbərəsi) məxsus olması heç bir faktlara əsaslanmır. İran tərəfindən Göy məscidin İran məscidi adlandırılması qəbul edilməzdir. Təkcə Şeyxülislamıq arxivində bununla bağlı kifayət qədər sənəd var. Artıq Göy məscid dünyada Azərbaycan məscidi kimi təqdim olunmalıdır. 1917-ci ildə İrəvanda cəmi 100 fars yaşayıb. Bu gün də dünyada tanınmış tədqiqatçılar Göy məscidin İran məscidi adlandırılmasına tənqidi münasibət bəsləyirlər. 100 nəfərə məscid tikilməzdi, artıq Göy məscidin İran məscidi adlandırılmasına son qoyulmalıdır. [3]

Ümid edirik ki, UNESCO rəhbərliyi ona ünvanlanan müraciətə etinasız qalmayacaq və tarixi, memarlıq və hüquqi aspektlərdə Azərbaycan xalqına məxsus Təpəbaşı məhəlləsinin bərpasına, erməni vandalizmindən xilas olmasına öz köməyini əsirgəməməkdir. UNESCO bütün dünyada bəşəriyyət üçün müstəsna dəyər hesab olunan mədəni və təbii irsin müəyyən edilməsini, qorunmasını və mühafizəsini təşviq etməyə çalışır. Ümumdünya irsinə aid olan obyektlər yerləşdikləri ərazidən asılı olmayaraq, bütün dünya xalqlarına məxsusdur. UNESCO-dan İrəvan şəhərinin Təpəbaşı hissəsində tarixən azərbaycanlılara məxsus olmuş məhəllə sisteminin və bu məhəllələrdə mövcud olan abidələrin dağılmasının qarşısının alınmasında və onların xüsusi qorunmasına maraq göstərməlidir.

Nəzər saldıığımız tədqiqata əsasən demək olar ki, İrəvan memarlıq irsinə qarşı ermənilərin törətdikləri terror, cinayət olsa da, belə nəticə çıxarmaq olar ki, bütün bunlar ermənilərin Azərbaycan mədəni irsi qarşısındakı acizliyidir. Onlar İslam memarlığının izlərini-Sərdar sarayını(1605-1625), Şah Abbas məscidini(1606), Abbas Mirzə məscidini(XVIII əsrin əvvəlləri), Novruzəli bəy məscidini(XIV əsr), Rəcəb Paşa məscidini(XVI-XVII əsrlər) və s. bu kimi abidələrimizi məhv etməklə bu torpaqlardan silməyə çalışsalar da, torpaqları Dünyaya öz əraziləri kimi təqdim etsələr də, tarixi faktları, arxiv materiallarını, yazılı mənbələri məhv edə bilməmişlər. Lakin tarix öz sözünü demişdir, bu sahədə elmi sübutlar, faktlar Azərbaycanın xeyrinə işləyir.

Ədəbiyyat:

1. Səbuhi Hüseynov. İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsinin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi:Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərinin silinməsi.- Albom 141s.
2. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ermenistan-terefinden-irevan-seherinin-sonuncu-tarixi-numunesi-de-mehv-edilmekdedir-1657142349>

3. https://azertag.az/xeber/Irevanin_Tepebasi_mehellesi_Umumdunya_irs_i_kimi_qorunmalidir-2245190
4. Гусейнов Р.Н. Исторический центр Еревана. Хронология уничтожения и присвоения. Научные доклады-Баку 2017

R. Aliyeva
M. Mikailova

Destruction of Iravan architectural heritage-crime, terror or helplessness

Key words: Irevan city, Tepebashi, neighborhood, architectural monuments, terror, helplessness.

The article provides information about the neighborhoods and architectural monuments of Tepebashi, one of the historical geographical areas of Irevan, which are in danger today, and the aggressive intentions of Armenia are revealed. For this purpose, information is given about the appeal addressed to UNESCO by some intellectuals of Azerbaijan.

Р. Алиева
М. Микаилова

Разрушение Иреванского архитектурного наследия - преступление, террор или беспомощность

Ключевые слова: город Иреван, Тепебаши, мехелле, архитектурные памятники, террор, беспомощность.

В статье приводится информация о кварталах и архитектурных памятниках Тепебаши, одного из историко-географических районов Еревана, находящихся сегодня в опасности, раскрываются агрессивные намерения Армении. С этой целью приводится информация об обращении в ЮНЕСКО некоторых представителей интеллигенции Азербайджана.

Шенер Рзаев

доктор философии по архитектуре, доцент

Лала Мамедова

младший научный сотрудник
Института Архитектуры и Искусства НАНА

УДК 719.3

ДВОРЕЦ САРДАРА

Аннотация: Дворцовый комплекс иреванских ханов, считающийся жемчужиной восточного зодчества, стал исторической памятью в результате разрушительных действий армян.

Ключевые слова: Иреванская крепость, дворец Сардара, река Занги, Гусейнали хан, летняя резиденция, Сардарский сад, зеркальный зал, интерьер.

Самым примечательным образцом гражданского зодчества города Иреван (фото1) являлся находящийся в Иреванской крепости Ханский дворец или дворец Сардара. (фото2)

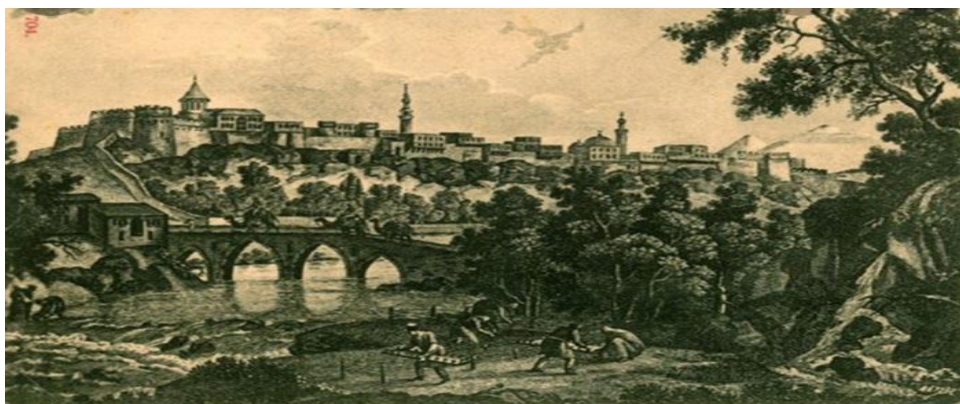

Фото1. Рисунок 1976 года. Вид Иревана со стороны реки Занги

В периоды правления Сефевидов, Надир шаха, а также Каджаров, резиденция правителей, беглярбеков и ханов Иревана, располагалась в Иреванской крепости. В 1578 году на правом берегу реки Занги

напротив Иреванской крепости беглярбек Иревана Тохмак-хан разбил сад, (фото3) а внутри крепости построил новый ханский дворец.

Фото2. Вид на Иреванскую крепость и дворец Сардара

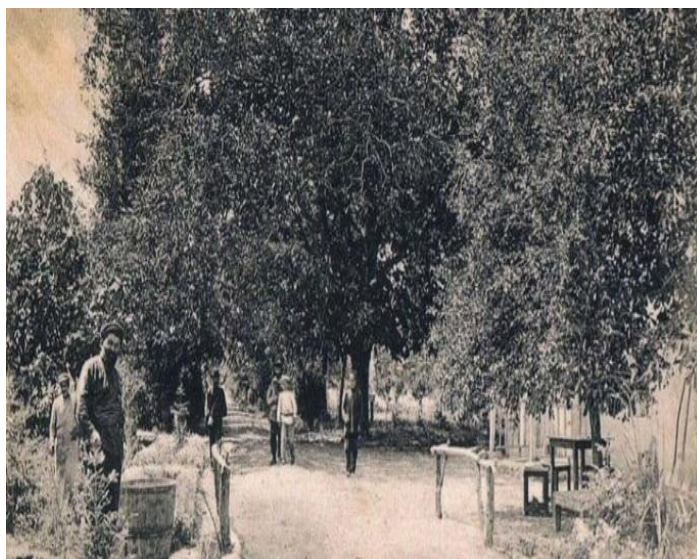

Фото 3. 1890-1900-е годы. Аллея Сардарского сада.

В 40-х годах XVII века посетивший Южный Кавказ известный турецкий путешественник Эвлия Челеби писал, что в 1583 году, в период правления султана Мурад-хана III, командующий турецкими войсками Фархад-паша разрушил, не оставив и камня на камне, Иреванскую крепость и обитель рая – дворец Токмак-хана. Затем, в течение 45-и дней восстановив крепость, заполнил ее припасами и воинским снаряжением.

Впоследствии провинция Иреван вновь перешла под правление Сефевидов. В период правления иреванского правителя Амиргуне хана Каджара (1604-1625) крепость и Ханский дворец были еще более укреплены. Иреванская крепость и в том числе Ханский дворец, полностью разрушенные, во время землетрясения 1679 года, были заново отстроены Зал ханом (1679-1688).

В период нахождения Иреванской провинции в составе Османской империи Раджаб паша (1725-1728) провел значительные работы по строительству и благоустройству дворцового комплекса Иреванской крепости. В период правления Гусейнали хана Каджара (1759-1783) был построен новый Ханский дворец. Период правления Гусейнали хана и его сына Мухаммед хана (1784-1805) считается периодом процветания города и крепости Иреван.

Для строительства новой резиденции Гусейнали хан приглашает в Иреван, известного зодчего того времени, Мирза Джафара Хойлу. Ханский дворец, заново перестроенный под руководством Мирза Джафара Хойлу, просуществовал в Иреванской крепости до начала XX века. В 1791 году по поручению сына Гусейнали хана Мухаммед хана Каджара к дворцовому комплексу был пристроен Зеркальный зал и Летняя резиденция в Сардарском саду. (фото4)

Таким образом, это величественное строение, с архитектурной точки зрения, являлось монументальным дворцовым комплексом. В 1810 году, в период правления Гусейнгулу хана, дворцовый комплекс был основательно отремонтирован, а также дополнен рядом построек.

Фото 4. В резиденции Эриванского хана. Рисунок князя Г.Г. Гагарина

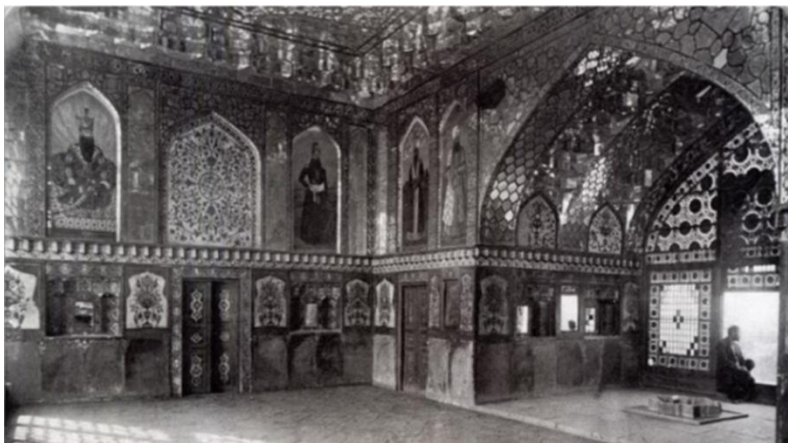

Фото 4. Интерьер айвана дворца Сардаров. Фото Д. Ермакова 1882г.

Часть чертежей Иреванской крепости и Ханского дворца, начерченных после завоевания Россией Иреванского ханства, хранятся в настоящее время в музее истории города Иреван. (фото5)

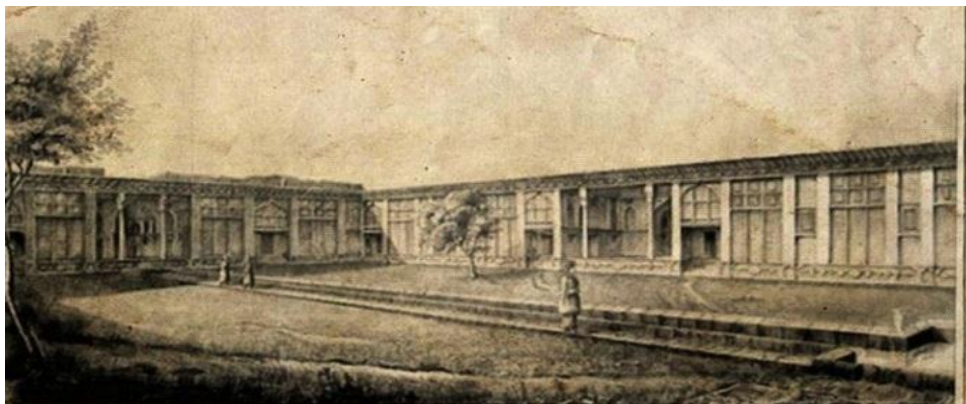
Судя по масштабу чертежа Сардарского дворца, превосходно составленного в 1837 году, дворец занимал территорию площадью в один гектар. Он находился в северо-западной части крепостного комплекса и из крепости во дворец имелся вход.

Фото 5. План Иреванской крепости

Здание двухэтажного дворца, имевшее форму трапеции (размеры 36х35х31х25 м), предусматривалось для проведения официальных мероприятий. Для торжественного приветствия шаха посередине дворца была сооружена веранда, в конце которой находились отделенные друг от друга спальные места – ниши, которые выходили на реку Занги и были украшены цветными стеклами (шебеке). В Зеркальном зале Ханского дворца, перед нишей хана был возведен звездчатый бассейн из оникса – камня, обладающего лечебными свойствами. Бассейн с маленьким фонтаном посередине нашел свое отражение в картине «Зеркальный зал» русского художника Г. Гагарина. В настоящее время этот бассейн хранится в музее истории города Иреван. (фото4)

Ханский дворец и гарем (фото 6) прилегали друг к другу и имели длинный фасад, тем самым они представляли собой единую архитектурную композицию.

**Фото 6. Рисунок Дюбуа де Монпере. Двор гарема
Эриванского хана**

Гарем был соединен с дворцом посредством небольшого коридора. Длина гарема, имевшего квадратную форму, достигала 200 футов (1 фут = 0,3048 м), а ширина 125 футов: он был разбит на множество комнат и коридоров. После завоевания Иревана в 1827 году ханский гарем был переоборудован в госпиталь. Великолепием отличалась баня сардарского гарема, облицованная мрамором, с мозаичным орнаментом. Кроме самой бани здесь находился просторный бассейн для летних купаний, длина которого была 15 сажень (1 сажень = 2,1336 м), ширина – 4 сажени, глубина – 3 аршина (1 аршин = 71, 12 см). Баня и бассейн существовали до 1830 года, но в связи с «перестройкой» крепости были снесены вместе с другими зданиями. По мнению экспертов, Ханский дворец в Иреване по своей

архитектурной форме, размеру, планировочной структуре, решению внутреннего объема и художественному оформлению считается шедевром восточного зодчества. Ханский дворец вобрал в себя характерные черты дворцовых комплексов «Хешт бешишт» («Восемь раев», т.е. 8-ми ярусный рай), построенных в 1483 году правителем Аг-гоюнлу Султан Ягубом в Тебризе и в 1669 году Шахом Сулейманом Сефевии в Исфахане. Еще одной интересной особенностью является то, что и с точки зрения выбора рельефа, и с точки зрения архитектурного решения строений, дворцы ханов Хоя, Иревана и Шеки словно повторяют друг друга. Это дает основание полагать, что каждый из трех дворцов был возведен или заново построен в стиле архитектурной школы известного зодчего того времени Мирза Джафара Хойлу.

Известный русский писатель и дипломат Александр Сергеевич Грибоедов, в качестве секретаря представительства России в Иране, в феврале 1819 года посетил дворец иреванского хана. Грибоедов подробно описал Зеркальный зал, в котором Гусейнгулу хан принимал гостей. (фото 7)

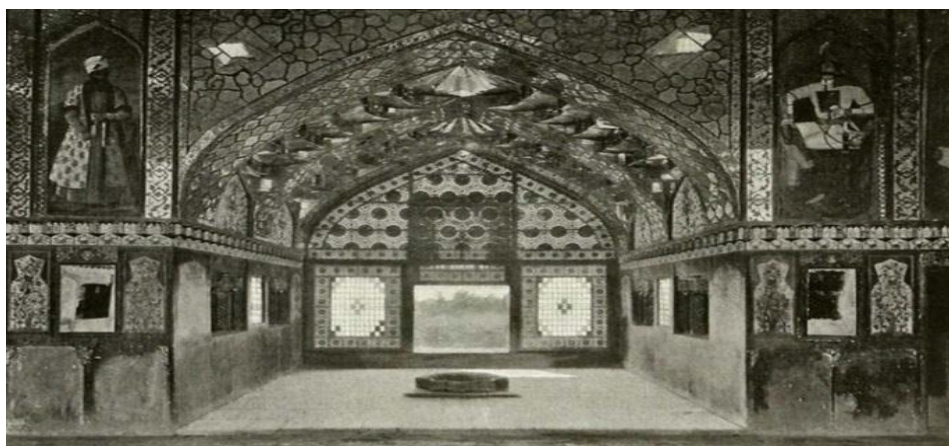

Фото7. 1875 Сардарский дворец. Диванная Зеркального зала.
Фото Г. Линча

После завоевания Россией Иреванское ханство было в центре внимания некоторых исследователей из Европы и России. В 1833 году французский путешественник, геолог и художник Фредерик Дюбуа де Монперэ совершил путешествие на Кавказ, а в 1839-1843 гг. вышел в свет его 6-томный труд «Путешествие вокруг Кавказа». Автор приложил к своему сочинению, состоящему из пяти частей, атласы, содержавшие несколько серий карт, планов и зарисовок. Художник и гравировщик Николя Эркюль изготовил гравюры на основе рисунков

Фредерика Монперэ. В третьей части этих атласов нашли отражение интерьер Зеркального зала Сардарского дворца, картины и узоры на стенах Зеркального дворца, рисунок гарема сардара Гусейн хана, сделанный с внутреннего двора.

Немецкий путешественник Август фон Гакстгаузен, посетивший Иреванскую крепость 27 августа 1843 года, также подробно описал Ханский дворец Иревана.

В октябре 1880 года известный российский археолог графиня Прасковья Александровна Уварова, посетив Иреванскую крепость, описала состояние разрушенного Ханского дворца. Армянский исследователь Ерванд Шахазиз в своей книге «Древний Иреван», изданной в Иреване в 1931 году, приводит цитату из первого тома книги «Кавказ. Путевые заметки» (Москва, 1887 г.), посвященной результатам экспедиции П. Уваровой на Кавказ: «Внутри крепостных стен и башен располагался Сардарский дворец, который состоял из подземного перехода через реку Занги, дворов с фонтанами, бань, гаремов и двух мечетей. (фото 8)

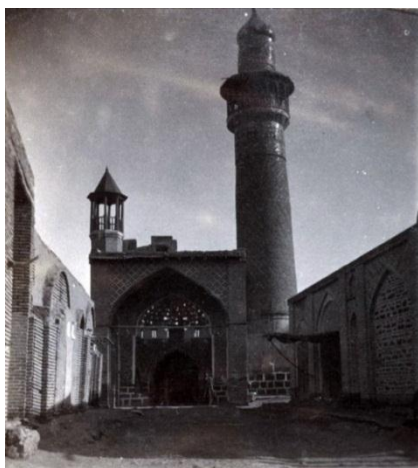

Фото 8а. Мечети в крепости Иревана. XIX век

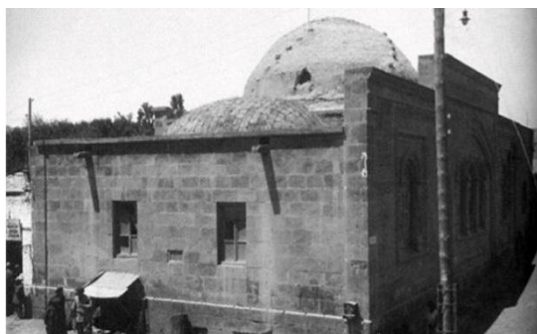

Фото 8б. Одна из Бань XIX век. 1923. Древний хамам

Только приемный зал Сардарского дворца, который полностью был украшен в восточном стиле узорами, зеркалами и картинами и словно походил на украшенную чайную коробку, остался в сохранности.

Описания свидетелей внутреннего оформления Ханского дворца в Иреване, картины русского художника академика Владимира

Мошкова, этнографа и художника князя Григория Гагарина, (фото 4) французского путешественника и художника Дюбуа де Монперэ, (фото 6) а также фотографии, сделанные фотографом Дмитрием Ермаковым и английским путешественником Генри Линчем. (фото 7)

Согласно искусствоведу Н. Миклашевской, Сардарский дворец был разрушен в 1914 году, а портреты, написанные Мирза Гадимом Иревани на стенах дворца во второй половине XIX века, были сорваны со стен и сданы в Военно-исторический музей в Тифлисе. После установления советской власти в Грузии эти портреты были переданы в Государственный музей Грузинской ССР, а затем в Музей искусств Грузии.

Фотографии, сделанные фотографом Д. Ермаковым в 80-х годах XIX века, охватили все детали Ханского дворца в Иреване и в настоящее время хранятся в коллекции Д. Ермакова в Государственном музее Грузии. (фото 2,4,6)

Среди изображений, относящихся к старому Иревану, имеются фотографии Иреванской крепости и Ханского дворца 1916 года. Видимо, авторы, писавшие о том, что в 1918 году Ханский дворец был стерт с лица земли, были совершенно правы.

Одним из историко-культурных памятников построенных в стиле Ханского дворца в Иреване, был и дом Панах хана Макинского. (фото 9)

Фото 9. Бывший дом Панахали хана Макинского. XIX.

Жилой комплекс Панах хана, сына Сулейман хана, депутата Иреванской Городской думы, находился на площади, носящей его имя, по адресу ул. Налбандяна, 19 (бывшая ул. Тер-Гукасовская). В состав

комплекса входили: двухэтажный дом хана, кухня, кладовая, одноэтажное строение для служб, людская и конюшня. Хотя дом Панах хана в Иреване и был внесен в список памятников архитектуры, охраняемых государством, его постигла та же участь, что и другие азербайджанские историко-культурные памятники: он был разрушен и стерт с лица земли. (фото 10)

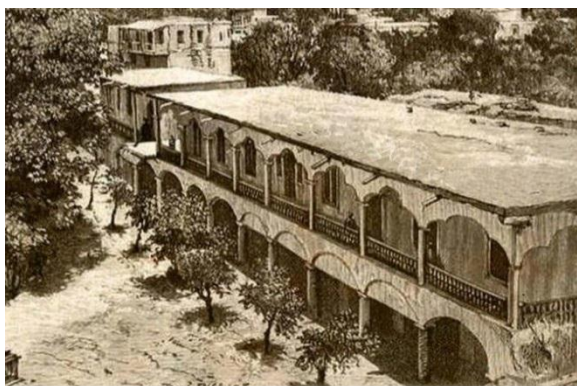

Фото 10. 1891 г. Жилой дом Ирианского бека

Комплекс дворца иреванских ханов, считавшийся редкостной жемчужиной восточного зодчества, в результате разрушительных действий армян вот уже сто лет, как превратился в историческую память. (фото 11)

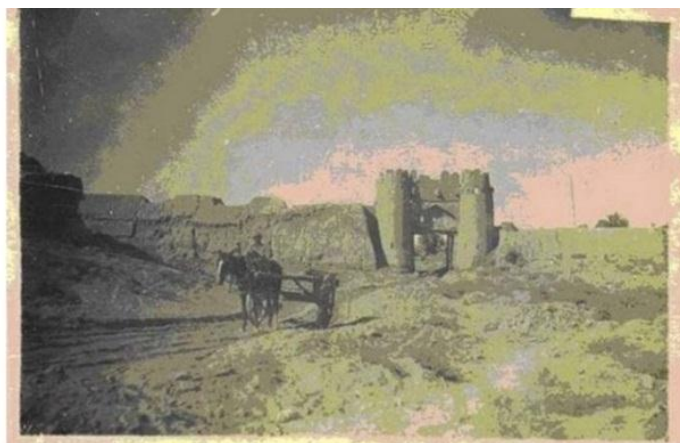

Фото 11. Остатки Ирианской крепости. 1930 г.

Литература:

В статье использованы исследования директора центра Истории Кавказа Ризвана Гусейнова.

1. Воззвание Хусейн хана Эриванского к Шамшадильским старшинам Насиб-беку, Али –беку, Эмир Кули-беку, Мамед Хасан беку, «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Тифлис. Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Том II». 1868. ДОК 1204, С. 603-604
2. Глинка С. Н Описание переселения Армян аддербиджанских в пределы России: с кратким предварительным изложением исторических времен Армении, М: Тип. Лазаревского Инст. Вост. Языков, 1831
3. Гусейнов Р. Н «Азерб. Демокр. Республика и трагическая судьба азербайджанского города Иревана. Ист, политика, культура. Сборник статей 2018
4. Гусейнов Р.Н Исторический центр Еревана. Хронология уничтожения и присвоения. Научные доклады –Баку 2017.
5. «Крепость Эривань со стороны Занги», Утверждение русского владычества на Кавказе, Тифлис: Типография Я. И Либермана, 1901, Том IV С. 164
6. «Описание областей Азербжанских в Персии и их политического состояния, сделанное пребывающем при Е. В. Царе Картаменском и Кахетинском Ираклии Темуразовиче полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе в 1786», Бурнашев Степан Данилович. Курск Б. и. 1793 г).
7. Письмо мелик Абрама и юзбаши Гаврила к князю Цицианову, «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией» Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Том II». 1868. ДОК 1205, С 604
8. Хураман Агаева, Ризван Гусейнов. Топоним Азербайджан в средневековых и более поздних источниках. Сборник научных статей. *Özümüzü və dünyanı derkətmə yolunda*. Баку: Элм ве Техсил. 2011г.

L. Məmmədova

Sərdar sarayı

Açar sözlər: İrəvan qalası, Sərdar sarayı, Zəngi çayı, Hüseynəli xan, Sərdar bağı, yay iqamətgahı, güzgülü zal, interyer.

Şərq memarlığının incisi sayılan İrəvan xanları sarayı kompleksi ermənilərin dağıdıcı əməlləri nəticəsində tarixi yaddaşa çevrilib.

Sh. Rzaev

L.Mammadova

Sardar Palace

Key words: Irevan fortress, Sardar palace, Zangi river, Huseynali khan, summer residence, Sardar garden, mirror garden, interior.

The complex of the palace of the Irevan khans, which was considered the pearl of oriental architecture, turned into a historical memory as a result of the destructive actions of the Armenians.

Tamaşa İsayeva

“Memarlıq abidələrinin qorunması və bərpası problemləri” şöbəsi, elmi işçi

UOT 712.12

İRƏVAN TƏPƏBAŞI MƏHƏLLƏSİNİN MEMARLIQ İRSİ

Xülasə: İçəri Şəhərin memarlıq şəhərsalma strukturu ilə Təpəbaşının memarlıq şəhərsalma strukturunun müqayisəli analizini apararkən əsas fərqli və oxşar cəhətləri görmək üçün mənbələrdən əlimizdə olan materiallara əsasən qala divarlarının baş planlarını nəzərdən keçirmək məqsəduyğun olardı. Hər iki qala şəhərsalma struktur plan quruluşu və memarlıq kompozisiya xüsusiyyətləri ilə müsəlman memarlıq irsinə məxsusdur. İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin memarlıq irsini təkamül yolunu sübut edən yüzlərlə arxiv sənədləri onun Azərbaycanın memarlıq irsinin tərkib hissəsi olduğunu təsdiqləmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, milli-mədəni, memarlıq irsi, İçəri Şəhər, Təpəbaşı, məhəllə, şəhərsalma, struktur

Məlumdur ki, Azərbaycanın mədəni irsi nəin ki, hal hazırdakı ərazisində, ümumiyyətlə, dünyanın bir çox ölkələrində öz izlərini buraxmışdır. Bəşəri dəyərlərlə zəngin olan mədəni irsimizdən bir çoxları Dünya Mədəni İrs təşkilatları tərəfindən mühafizə olunduğu halda Ermənistanın ərazisində yerləşən Azərbaycan mədəni irsində özünün şəhərsalma struktur plan quruluşu və memarlıq kompozisiyası həllinə görə özünəməxsus yeri olan İrəvan Təpəbaşı məhəlləsi təcavüzə məruz qalaraq demək olar ki, darmadağın edilmişdir. Dağlıq Qarabağ ərazisindəki tarixi memarlıq abidələrimizin müharibə ilə əlaqədar olaraq dağıntılara məruz qaldığını başa düşmək olar. Ancaq ərazisində heç bir müharibə şəraiti olmadan dağıntılara məruz qalmış İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin acınacaqlı vəziyyətini erməni vandalizmi ilə izah etmək olar. Ancaq bir faktı xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, ermənilər Dağlıq Qarabağ tarixi memarlıq tikililərindən fərqli olaraq İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin abidələrini saxtalaşdıraraq özünükiləşdirə bilmədiklərində onların Azərbaycan mədəni irsindən silmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, çoxlu sayda arxiv materialları, foto şəkillərlə, ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən işlənmiş plan və xəritələrin varlığı ilə beynəlxalq səviyyədə Təpəbaşı məhəlləsinin Azərbaycan mədəni irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut etmək asanlıqla mümkündür. Zaman-məkan çərçivəsində formalaşmış şəhərsalma struktur plan quruluşu və bu strukturun

vizual oxunaqlığını təmin edən tarixi memarlıq tikililərinə olan təcavüzü Ermənistan dövlətinin Dünya Mədəni İrsi təşkilatının 1972-ci il UNESCO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi” haqqındakı konvensiyasına ziddir. UNESCO deyir ki, “münaqişə zamanı mirasın itirilməsi cəmiyyəti şəxsiyyətindən və yaddaşından, eləcə də keçmişinin fiziki mövcudluğundan məhrum edə bilər. Mədəni irsi məhv edənlər cəmiyyətin sosial quruluşunu pozmağa çalışırlar”... Mədəni irsin qəsdən məhv edilməsi” terror və acizlik mesajı daşıyır”. Azərbaycan Memarlar İttifaqının üzvlərinin Dünya Mədəni İrs təşkilatına müraciəti hələlik cavabsız qalmışdır.

Tarixi sənədlərə əsasən XVII əsrdən formalaşmağa başlamış Təpəbaşı məhəlləsinin 19 ha ərazisi müasir dövrümüzdə 16 ha qədər kiçilmiş olsa da müasir İrəvanın şəhər strukturunda yeganə tarixi məkandır. Arxiv sənədlərinə, rəssamların təsvirinə, foto şəkillərə əsasən Təpəbaşı məhəlləsinin plan məkan quruluşunda daxili mahiyyətdən irəli gələn xüsusiyyətlər onun islam mədəniyyətinin gözəl nümunəsidir. İslam şəhərsalma, və memarlıq kompozisiya xüsusiyyətlərinin özəlliklərini özündə əks etdirən Təpəbaşı məhəlləsinin İçəri Şəhər ilə eyniləşdirsək ümumi cəhətlərin çox olduğunu şahidi oluruq. İslam şəhərlərinin demək olar ki, hamısında olduğu kimi İrəvan şəhərinin də tarixi mərkəzi şəhərin ən yüksək ərazisində formalaşmışdır.

İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin memarlıq irsi

İçəri Şəhərin memarlıq şəhərsalma strukturu ilə Təpəbaşının memarlıq şəhərsalma strukturunun müqayisəli analizini apararkən əsas fərqi görmək üçün mənbələrdən əlimizdə olan materiallara əsasən qala divarlarının baş planlarını nəzərdən keçirmək məqsəduyğun olardı. Baş plana baxarkən hər iki qalanın kontur xətlərinin bir-birinə çox bənzər olduğunu və xarakterik müsəlman şəhərsalma strukturuna malik olan iki nümunəni görürük. (**şəkil-1, şəkil-2**)

Lakin hər iki qalanın formalaşması müəyyən zaman məkan çərçivəsində baş vermişdir. İçəri Şəhərin qala divarları İrəvan qala divarlarından xeyli əvvəl yaranmışdır. Həm də İrəvan qalası dəfələrlə ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən əldən-ələ keçərək xarabalıqlara çevrilərək yenidən formalaşmışdır. Övliya Çələbiyə istinadən qalanın ilkin tikintisi Səfəvi hökmdarı Şah İsmayılın fərmanı ilə yeddi ilə inşa edilmişdir. Lakin sonuncu dəfə Osmanlılar İrəvan qalasını 1724-cü ildə Sultan Əhmədın hökmranlığı zamanı zəbt etsələr də onu öz əllərində saxlaya bilməmişlər. 1733-cü ildə Nadir şah qalanı onlardan azad edərək möhkəmlənməsini təmin etmişdir.

Şəkil 1. İçəri Şəhər

Şəkil 2. Təpəbaşı

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrümüzdə qədər mövcud olan qalanın qalıqları XIX əsrin əvvəllərində formalaşmış qalanın qalıqlarıdır. Qeyd etdiyimiz kimi İçəri Şəhərin orta əsr memarlıq şəhərsalma strukturu kimi formalaşması bir sıra müsəlman dövlətlərinin vassalı olduğu dövrlərə təsadüf etmişdir. Buna baxmayaraq şəhər artıq mədəni münasibətlər baxımından xeyli inkişaf etmişdir. İçəri Şəhər regional səviyyədə orqanikada elə bir önəmli yerdə durmuşdur ki, onun şəhərsalma strukturunun dayanıqlı inkişafı təbiətin ona bəxş etdiyi coğrafi mühitlə (dəniz, relyef, və s. amillər) təmin olunmuşdur. Dəniz faktoru onu bir liman şəhəri kimi formalaşdıraraq dünyanın hər yerindən maddi-mədəni axınla özünün mədəni irsini daha da zənginləşdirmişdir. Şəhərsalma strukturunda mərkəzi ticarət küçəsi, bazar meydanı, cümə məscidi və s. memarlıq tikililəri özünəməxsus şəkildə ənənəvi müsəlman memarlıq şəhərsalma xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir.

Onun inkişafında yetkin bir mərhələ görünür. İrəvan xanlığı isə bir başqa dövrdə, adından da deyildiyi kimi xanlıqlar dövründə formalaşmışdır. Bu səbəbdən onun regional şəhər strukturunun əvvəldən formalaşmış bəzi klassik variantların yaranması üzərindən qurulması yox, artıq İrəvan xanlığının formalaşdığı dövrdə xanın yaratmış olduğu şəhərin qorunmasının mütləq sistemlərinin varlığı (qala divarları, qala divarlarının içərisində xanın sarayının müdafiəsini təşkil edən iç qalası) relyef və s. bəzi önəmli şərtlərin vacibliyi, şəhərin idarə etmə sistemində mərkəzin formalaşması, (məscid, bazar kompleksi və s.) və bu mərkəzin şəhərin əsas arterial damarına bağlanması necə həll olunması onun iradəsinə, idarəsinə tabe olaraq inkişaf edirdi. Bu prosesdə təkamül və tənəzzül həmişə mövcud olmuşdur.

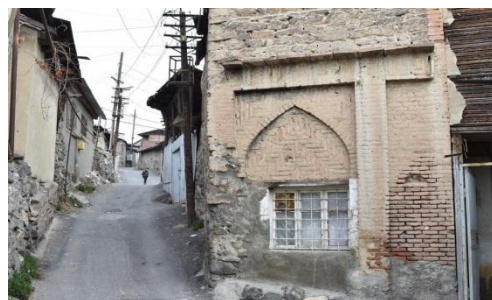
İdarəetmə sistemində şəhərin bir orqanik quruluşu var. İslam mədəniyyəti üzərində qurulmuş məhəlli bölgələr, məhəllələrin şifrələnməsi

İçəri Şəhərdə olduğu kimi Təpəbaşı məhəlləsində də mövcuddur. (**şəkil – 3, şəkil – 4**)

İçəri Şəhər 11 küçə, 14 məhəllədən ibarət olduğu kimi, Təpəbaşı məhəlləsi də doqquz küçə və dörd məhəlləyə bölünmüşdür. Dərəkənd məhəlləsi, (Qantar bazarı, karvansaray) bu məhəllədə yerləşmişdir. Axund məhəlləsi (Axund Şeyxülislam hamamı bu məhəllədə yerləşmişdir), Xan bağları məhəlləsi, Təpəbaşı məhəlləsi. İrəvan tarixinə gedən yol Təpəbaşı məhəlləsindən başlayır. O, İrəvanın maddi və mədəni irsinin əsasını təşkil edən onurğa sütunudur. Müasir dövrümüzdə şəhərin yalnız bu hissəsində islam mədəni irsinin izlərini özündə əks etdirən yeganə tarixi mühitdir. O özündə qədim İrəvanın yaranması, inkişafı və erməniləşdirilməsinə qədər gedən tarixi yolun şahididir.

Şəkil 3. İçəri Şəhər

Şəkil 4. Təpəbaşı məhəlləsi

Fərqli bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, bu iki mədəniyyətin hər ikisi orta əsr dövrünü keçən kimi digər mədəniyyətin təsirinə məruz qalmışdır. Belə ki, hər iki qalanın ərazisində mədəniyyətlərin çarpışması baş vermişdir. Ancaq bu çarpışmalar İçəri Şəhərin şəhərsalma struktur plan quruluşunu və memarlıq kompozisiyasını, onun vizual oxunaqlığını dəyişə bilmədi, ancaq İrəvan Təpəbaşı məhəlləsini isə Buxara kimi darmadağın etmişdir. Şirvanşahlar caray ansamblı müasir dövrümüzdə də İçəri Şəhərdə öz dominantlığını saxlamışdır, ancaq bir tərəfi Zəngi çayı ilə sərhəd olan Təpəbaşı məhəlləsinin relyefinin vaxtı ilə ən yüksək nöqtəsində yerləşən Hüseynqulu xanın saray kompleksi (ona Sərdar sarayı da deyilir) yer üzərindən silinmişdir. İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin memarlıq irsini təkamül yolunu sübut edən yüzrlərlə arxiv sənədləri onun Azərbaycanın memarlıq irsinin tərkib hissəsi olduğunu təsdiqləmişdir. O dövrdə yaşamış tarixçilərin, səyyahların qeydlərində, rəssamların əsərlərində Təpəbaşı məhəlləsinin mədəni irsini əks etdirən çoxlu sayda nümunələr arxivlərdə sənədləşdirilmişdir.

1679 – cu ildə zəlzələ nəticəsində dağılmış, böyük meydanın ərazisində yerləşən, yerində Hüseynəli xan tərəfindən yenidən ən son təqdimatlara görə 1765 ci ildə inşa edilən Göy məscid plan quruluşuna və memarlıq kompozisiya həllinə görə müsəlman memarlıq irsinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Məscidin fasad həllində əsasən göy çinilərdən istifadə olunduğu üçün ona Göy məscid adını vermişlər. Miqyasına görə bu məscid Qafqazda ən böyük məscid olmuş, dövrünün Cümə məscidi rolunu oynamışdır. Azərbaycan respublikasının Dövlət Tarix arxivində Göy məscidlə bağlı yüzlərlə sənədlər mövcuddur.

Təpəbaşı məhəlləsində Göy məsciddən başqa Hacı İmamverdi məscidi, Qantar bazarı, Hacı Əli karvansaraları, Kərim bəy Murad bəyin oğlunun, Hacı bəyin, Axund Şeyxülislam, Hacı Əli hamamları, Molla Əli Nağı Molla Məhəmməd oğlunun Xan evi kimi tarixi memarlıq abidələri Təpəbaşı məhəlləsinin müsəlman memarlıq obrazı kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin maddi-mədəni irsinin nə qədər zəngin olduğunu AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş mütəxəssisi Səbuhi Hüseynovun “İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi: Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərin silinməsi” araşdırmalarında səlis şəkildə öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat:

1. AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş mütəxəssisi Səbuhi Hüseynov, “İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi: Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərin silinməsi”
2. Nazim Mustafa. İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi İrəvan məscidləri, Bakı 2016
3. Evliya Çələbi Sayahətnaməsində Azərbaycan. Bakı, 2012
4. <https://oxu.az/politics/619916>
5. <https://az.trend.az/azerbaijan/culture/3617720.html>
6. <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/2179086>

T. İsayeva

Architectural heritage of Tepebashi district Irevan

Key words: Azerbaijan, national-cultural, architectural heritage, Icheri Sheher, Tepebashi, district, urban planning, structure

Resume: When conducting a comparative analysis of the architectural urban planning structures of Icheri Sheher and Tepebashi, it would be appropriate to review the main plans of the castle walls based on the materials we have from the sources in order to see the main difference and similarities. With their urban planning structure and architectural compositional features both forts belong to the Muslim architectural heritage. Hundreds of archival documents proving the evolution of the architectural heritage of Tepebashi district have confirmed that it is an integral part of the architectural heritage of Azerbaijan.

T. Исаева

Архитектурное наследие мехелле Тепебашы Иреван

Ключевые слова: Азербайджан, национально-культурное, архитектурное наследие, Ичери Шехер, Тепебашы, квартал, градостроительство, структура

При проведении сравнительного анализа архитектурно-градостроительной структуры Ичери Шехер и Тепебашы чтобы увидеть основное отличие и сходство надо целесообразно рассмотреть основные планы крепостных стен по имеющимся у нас источникам. И крепостные стены, и форты по своему конструктивному плану, архитектурно-композиционным особенностям принадлежат к мусульманскому архитектурному наследию. Сотни архивных документов, свидетельствующих об эволюции архитектурного наследия района Тепебашы подтвердили, что он является неотъемлемой частью архитектурного наследия Азербайджана.

Rahibə Əliyeva

ŞÖBMA-nın müxbir üzvü, MAAM-ın
professoru, memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Salina Aslanxanova,

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
kiçik elmi işçi

UOT 719.3

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ƏMİR SƏƏD TÜRƏSİ

Xülasə: Əmir Səəd türbəsi və ya Cəfərabad türbəsi, Pir Hüseyn sərdabəsi — Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar mahalında, Zəngibasar rayonunun mərkəzi olan Uluxanlı qəsəbəsindən 14 km şimalda, İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Cəfərabad kəndində inşa edilmişdir. Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edilən düzgün onikiüzlü Əmir Səəd məqbərəsinin hündürlüyü günbəzi nəzərə alınmamaqla 12 metr, yerin səthindən yuxarıda qalan hissəsində içəridən diametri 5 metrdir.

Açar sözlər: türbə, Əmir Səəd, Pir Hüseyn, Cəfərabad, Naxçıvan memarlıq məktəbi, qırmızı tuf, stalaktid.

Əmir Səəd türbəsi və ya Cəfərabad türbəsi, Pir Hüseyn sərdabəsi — Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Zəngibasar mahalında, Zəngibasar rayonunun mərkəzi olan Uluxanlı qəsəbəsindən 14 km şimalda, İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Cəfərabad kəndində (indiki Arqavand) inşa edilmişdir. (Şək.1)

Qaraqoyunlu əmirlərinin sərdabəsi üzərində ucaldılan türbəni yuxarıdan kəmərvari əhatə edən 22 metr uzunluğunda ərəbdilli kitabədə Çuxursəd vilayətinin Saatlu (Saqatlı) türk tayfasından olan əmirləri Pir Hüseyn və Əmir Səədin (1411 – ci ildə vəfat etmişdir) adları çəkilmişdir. Başqa sözlə kitabədə yazılıb ki, "Bu günbəzli müqəddəs sərdabə böyük hökmdar Pırbudaq xanın və noyon Yusifin padşahlığında Əmir Səədin oğlu Pir Hüseynin əmri ilə hicri 816 – cı il rəcəb ayının 15 – də (miladi 1413 – cü il, 11 oktyabr) tikilmişdir" [4]

Qırmızı tuf daşından tikilmiş türbənin hündürlüyü günbəzsiz 12 m-dir. Günbəzin karnizinin altında 22 metr uzunluğunda, ərəb dilində, süls elementli nəsx xətti ilə Qurandan Bəqərə surəsinin 256-cı ayəsi yazılmışdır.

Türbə Pir Hüseyn tərəfindən tikildiyi üçün Pir Hüseyn türbəsi kimi də tanınır. (Şək.3)

Bu epigrafiq yazılı məlumatlar, tarix elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemət tərəfindən də tədqiqatları zamanı təsdiq edilmişdir.

Bir neçə il öncə erməni katolikosu və erməni alimləri Türkmənistandan alimləri dəvət edərək, türbənin erməni və türkmən xalqlarının memarlıq abidəsi olduğunu elan etmişlər. Halbuki abidənin nə türkmənlərlə, nə də ermənilərlə əlaqəsi var. Belə ki, indi Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Pir Hüseyn sərdabəsinin yerləşdiyi Cəfərabad kəndində türkmənlər yaşamamışlar. Pir Hüseyn sərdabəsi yalnız azərbaycanlılara məxsus tarixi abidədir.

Əmir Səəd məqbərəsi və ya Pir Hüseyn türbəsi Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edilməklə, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin şah əsərlərindən olan Möminə xatun türbəsinin analoqu olaraq onun təsiri altında inşa olunmuşdur. Onüzlü Möminə xatun türbəsiindən fərqli olaraq Əmir Səəd məqbərəsi 12 tildir. İlkin fotolardan göründüyü kimi kürsülük üzərində inşa olunmuş türbənin divar konstruksiyasının yuxarıya doğru karniz və frizlərlə genişlənməsi, günbəz konstruksiyasının örtük sisteminin həllinə yönəlmişdir.

Hündür günbəz, günbəzalti friz və karnizaltı stalaktit kəmərlər sonralar uçmuşdur. Türbə mərtəbələr arası karnizlərlə əhatə olunsada, sonralar təbii və antropogen təsirlər nəticəsində öz ilkin görkəmini itirmişdir. Ermənilərin məqsədləri aydındır: tarixi Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirdikdən sonra, onlara məxsus tarixi-memarlıq abidələrini də yer üzündən silmək, bu da mümkün olmazsa, onların adlarını dəyişdirməklə izi azdırmaq.

Azərbaycan elminə və dövlətinə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş edən Topçubaşovlar (Topçubaşilər) nəslinin Cəfərabad kəndində əkin yerləri və ata-baba mülkləri olmuşdur. Məşhur cərrah, akademik Mustafa bəy Topçubaşovun doğum şəhadətnaməsində onun 1895-ci ildə Göykümbət kəndində doğulduğu qeyd edilmişdir. Cəfərabad kəndi ona bitişik olan qədim Göykümbət kəndindən sonradan ayrılmışdır. Əmir Səəd məqbərəsi yeni yaranan Cəfərabad kəndinin ərazisinə düşmüşdür. Göykümbət kəndinin adı elə onun ərazisində yerləşən Əmir Səəd məqbərəsinin günbəzinin göy rəngdə olması ilə bağlı olmuşdur. Bu kəndin adı bəzi mənbələrdə Göygünbəz kimi çəkilir. Göykümbət kəndində Qaraqoyunlu tayfa birliklərinə daxil olan Sədli tayfasının başçılarından qəbiristanlığı olmuşdur. Həmin qəbiristanlıqda bir neçə türbə olmuşdur ki, onlardan da yalnız biri – Əmir Səəd məqbərəsi günümüzə qədər gəlib çatmışdır. (Şək.2)

Əmir Səəd məqbərəsi Qaraqoyunlu əmirlərindən olan Əmir Səədin oğlu Pir Hüseyn tərəfindən 1413-cü ildə inşa etdirilmişdir. Hələ Əmir Səədin sağlığında onun hakimiyyəti altında olan ərazilər Çuxur Səəd, yəni Səədin

çuxuru adlandırılırdı. Çuxur-Səəd əmirliyinin tabeçiliyində olan ərazilərə hazırda Türkiyənin İqdır vilayətinin düzənlik ərazisini əhatə edən və o zaman Sürməli adlanan ərazi və Ağrı dağı vadisi daxil olmuşdur. Pir Hüseynin idarəçiliyi dövründə əmirliyin sərhədlərinə Qars şəhəri və onun ətraf əraziləri də daxil olmuşdur. Erməni tarixçisi A.D.Papazyanın yazdığına görə, Çuxur-Səəd adına ilk dəfə erməni mənbələrində Matenadaranda saxlanılan 1428-ci ilə aid alqı-satqı sənədində rast gəlinir. Üçkilsə (Vağarşabad, indiki Eçmiədzin) kəndinin alqı-satqısına aid həmin sənəddə qeyd olunur ki, Üçkilsə kəndi Karpi nahiyyəsinin kəndlərindən biridir, hansı ki, Azərbaycan ölkəsinin Çuxur-Səəd vilayətində yerləşir. Ərəbcə tərtib edilən həmin sənəddə şahidlər özlərini “səədilər” adlandırmışlar.[1]

Əmir Səədin vəfatından iki il sonra – yəni 1413-cü ildə Pir Hüseyn atasının məzarı üzərində həmin məqbərəni tikdirmişdir. Bu abidəni digər orta əsr abidələrindən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarət idi ki, o kərpicdən deyil, yerli qırmızı tuf daşdan inşa edilmişdir. Azərbaycan memarlıq tarixinin görkəmli tədqiqatçısı professor Leonid Bretaniski 1939-cu ildə Q.Yelkin, L.Mamikonov D.Motislə birgə Əmir Səəd məqbərəsində ölçmə işləri aparmışlar. L. Bretaniski Əmir Səəd məqbərəsini Möminə-xatun məqbərəsinin kərpic memarlığı formasından daş memarlığa “keçidin” özünəməxsus forması adlandırmışdır. [2]

Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edilən düzgün onikiüzlü Əmir Səəd məqbərəsinin hündürlüyü günbəzi nəzərə alınmamaqla 12 metr, yerin səthindən yuxarıda qalan hissəsində içəridən diametri 5 metrdir. Kürsülükdən 12 daş yuxarıda içəriyə işıq düşməsi üçün biri şimal, digəri isə cənub tərəfə iki balaca deşik qoyulmuşdur. Məqbərənin tağlı qapısı cənuba baxır və oyma naxışla haşiyələnmişdir.

Məqbərənin karnizinin altında 50 sm enində, 22 metr uzunluğunda friz üzərində nəsx xətti, süls elementləri ilə Qurandan ayələr həkk olunmuş və məqbərənin kim tərəfindən inşa etdirildiyi qeyd edilmişdir.

Məqbərənin ərəb dilində olan kitabəsindəki yazının birinci hissəsi rəhmli Allahın adı ilə və bir çox sərdabələrdə rast gəlinən “Quran-i Kərim”in 2-ci surəsinin 255-ci ayəsi ilə başlayır. Sonra isə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin bir sıra tarixi şəxsiyyətlərinin adları çəkilir. Kitabədə yazılır: «Bu müqəddəs qübbəli sərdabə ən böyük, ən gözəl, ən nəcib, xoş xasiyyətli padşahların və sultanların dayağı, fəqirlərin, səfillərin arxası, aqillərin və biliklər üçün susamışların himayəçisi, yoxsullara və iztirab çəkənlərə əl tutan, dövlətinə eşq olmuş Əmir Səədin oğlu Pir Hüseynin buyruğu ilə ucaldılmışdır. Qoy onun ədalətli, idarə üsulu var olsun. Qoy mərhəmətli, mərhum, mərhəmətliyərin ağuşuna atılmış Əmir Səədin torpağı pak olsun. Qoy Allah böyük padşahın hökmranlığı dövründə, alicənab xaqan, Şərqin və

Qərbin şahlar şahı, dövlətin və dinin dayağı Pir Budaq xan və Yusif noyənin hakimiyyətini əbədi etsin, – 816 hicri, rəcəb ayının 15-i” [4]

Bu tarix miladi təqvimə ilə 11 oktyabr 1413-cü ilə təsadüf edir.

Əmir Səəd məqbərəsini 1950-ci illərin sonlarında tədqiq edən erməni tarixçisi A.Papazyan kitabədə Pir Budaq xanın adının Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin adından öncə çəkilməsini məşhur tarixçi V.Minorskiyə istinadən onunla izah edir ki, Qara Yusif 1409-cu ildə Təbrizdə oğlu Pir Budağı taxta çıxartdıqdan sonra özü səltənətin naibi (regent) və kimi qalmışdı. Ona görə də, Əmir Səəd məqbərəsindəki kitabədə Əmir Yusufin adı Pir Budağın adından sonra çəkilmiş və o, “Yusif noyən” kimi – yəni qoşunların baş komandanı kimi təqdim edilmişdir.

Şəkil 1. Pir Hüseyin türbəsi

Şəkil 2. Pir Hüseyin türbəsinin coğrafi mövqeyi

Məqbərənin içəriyi yer səthi səviyyəsində torpaqla örtüldüyündən onun sirri hələ də tam açılmamışdır. A. Papazyan məqbərənin daxilinin tədqiqi zamanı döşəmənin ortasında getdikcə genişlənən və yonulmuş daşla hörülmüş yeraltı sərdabəsi mövcuddur. Onun yazdığına görə, çox ehtimal ki, həmin yeraltı tikilinin qərb divarında qapı yeri olmalıdır ki, qəbirüstü kitabələrin də orada olması güman edilən sərdabəyə keçmək mümkün olsun. [3]

Yerli sakinlərin verdikləri məlumatlara görə, belə şeyi yayılıbmış ki, məqbərənin günbəzi inşa edilərkən onun ən yuxarı hissəsində xeyli qızıl qoyularaq üstü bağlanmışdır. Hətta belə bir deyim formalaşmışdı: “Dələrsən qafa tasını, taparsan qızıl yuvasını”. Əsrlər boyu bu deyim nəsillərdən nəsillərə ötürülmüşdü. Söylənən qızıla sahib olmaq üçün XX əsrin ortalarında ermənilər xəlvəti qaldırıcı kran gətirərək onun günbəzini

deşmişdilər. Oradan qızıl tapdıqlarını kimsə görməyib. Ancaq məqbərənin günbəzinin dəşik olduğunu çoxları görmüşdü.

Şəkil 3. Pir Hüseyn türbəsi, qravür. Türbənin kəmərvəri kitabəsi

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yadigarı olan Əmir Səəd məqbərəsi hazırda “türkmən əmirləri ailəsinə məxsus mavzoley” adı altında Ermənistanda qorunan tarixi abidələr siyahısına daxil edilmişdir.

Əmir Səəd türbəsinin memarlıq həlli sırf Azərbaycan memarlığının təəcəssümüdür.

Ədəbiyyat:

1. Ə. Ələkbərli – Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı, 2007, Nurlan, səh 200
2. İbrahim Bayramov. "Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti". Bakı, "Şərq-Qərb", 2012. səh.274
3. Ə. Ələkbərli – Qərbi Azərbaycan, II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, Bakı, 2002, səh 139
4. М. С. Неймат – Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. 3, Баку, 2001, стр. 174
5. Nazim Mustaqfa.

**R. Aliyeva
S. Aslanxanova**

Amir Saad tomb in west Azerbaijan

Keywords: tomb, Amir Saad, Pir Huseyn, Jafarabad, Nakhchivan school of architecture, red tuff, stalactite

The tomb of Amir Saada or the tomb of Jafarabada, the tomb of Pira Huseyna is built in the village of Jafarabad, 14 km north of the village of Ulukhanly, in the center of the Zangibasar district, in the Zangibasar district of Western Azerbaijan, not far from the city of Irevan. The height of the regular twelfth-century mausoleum of Amir Saad, which belongs to the Nakhchivan school of architecture, is 12 meters without taking into account the dome, and the inner diameter of the remaining part above the ground is 5 meters.

**Р. Алиева
С Асланханова**

Мавзолей Амира Саада в западном Азербайджане

Ключевые слова: гробница, Амир Саад, Пир Гусейн, Джафарабад, Нахчыванская архитектурная школа, красный туф, сталактид

Усыпальница Амира Саада или усыпальница Джафарабада, усыпальница Пира Гусейна — построена в селе Джафарабад, в 14 км к северу от поселка Улуханлы, в центре Зангибасарского района, в Зангибасарском районе Западного Азербайджана, недалеко от города Иреван. Высота правильного двенадцатиугольного мавзолея Амира Саада, относящегося к нахчыванской школе зодчества, составляет 12 метров без учета купола, а внутренний диаметр оставшейся части над землей составляет 5 метров.

Nigar RamazanovaMemarlıq abidələrinin qorunması və
bərpası problemləri” şöbəsi, k. e. i.**UOT 719.3****İRƏVAN MƏDƏNİ İRSİ**

Xülasə. Bir xalqın mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün oranın yaşayış ərazisinə nəzər salmaq və toponimlərini araşdırmaq lazımdır. Hər bir xalqın mədəni irsi onun sərvətidir. Tarixi abidələr, ustad memarların tikdiyi binalar, məşhur rəssamların çəkdiyi tablolar, yazıçı və şairlərin yazdığı bədii əsərlər, görkəmli bəstəkarların yaratdığı musiqi əsərləri, xalq sənətkarlığının nümunələri xalqın mədəni irsi sayılır. İstənilən ərazinin adı min illik tarix haqqında məlumat verir. Xalqın milli varlığını əks etdirən hidronimlər, etnonimlər, oronimlər, urbanoimlər xalqın ana dilində formalaşır və onunla yaşayır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında fəal iştirak etmiş xürrəmilər, kimmerlər, skiflər, saklar, hunlar və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri bu bölgədə, xüsusən də Göyçə gölü ətrafındakı torpaqlarda yaşamış, özlərindən sonra dərin mədəni və tarixi iz qoymuşlar. Azərbaycan və bütün türk xalqlarına məxsus olan “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanında təsvir olunan bir çox əlamətdar tarixi hadisələr, proseslər məhz Azərbaycanın bu bölgəsində - İrəvan xanlığı ərazisində baş vermişdir. Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi İrəvanda sənətkarlıq və tətbiqi sənət xüsusilə inkişaf etmişdi. İrəvan xalçaçılıq məktəbi, memarlıq, dekorativ-tətbiqi sənət, miniatur sənəti və s. üzrə sənətkarlıq məktəbləri var idi. İrəvanda yaradılmış və günümüzə qədər gəlib çatmış çoxsaylı tətbiqi sənət nümunələri vardır: bədii ağac və daş üzərində oyma, döymə metal məmulatları, xalçalar, çini qablar, naxışlı tikmələr və s. Təəssüflər olsun ki, hazırda bu sənət növlərinin əksəriyyəti Ermənistanın və xarici ölkələrin muzeylərində ermənilərə məxsus nümunələr kimi nümayiş etdirilir.

Açar sözlər: İrəvan, xanlıq, mədəniyyət, abidə, qala, saray, xalçaçılıq, tətbiqi-sənət

İrəvan xanlığı (Çuxur-Saad) XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra yaranmış Azərbaycan dövlətlərindən - xanlıqlardan biri idi (*şəkil 1*). Hazırda Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşən bu torpaqlar yaxın keçmişdə - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətinə, İrəvan xanlığına məxsus olub.

XIX əsrin əvvəllərində Rusia imperiyası tərəfindən işğal olunana qədər İrəvan xanlığının əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. 1441-ci ildə erməni katolikos mərkəzi İrəvan bölgəsinə (Çuxur Saad) köçürülənə qədər bu ərazidə ermənilərə məxsus heç bir kənd və ya torpaq sahəsi mövcud olmayıb.

XVIII əsrə qədər xanlığın paytaxtı İrəvanda səkkiz məscid var idi. İkisi qalanın içərisində, qalan altısı isə - Zal xan, Novruzəli xan, Sərtib xan, Hüseynəli xan, Hacı İmamverdi və Hacı Cəfər bəyin məscidləri İrəvanın şəhəratrafı kəndlərində yerləşirdi. Ən əzəmətli Hüseynəli xan məscidi və ya Göy məscid idi. Göy məscidin divarları mavinin bütün çalarlarında heyrətamiz dərəcədə gözəl mozaika ilə bəzədilmişdi. Bu məscid Azərbaycan memarlığının ən gözəl incilərindən hesab olunur. Məscidlərdən müəyyən məsafədə, İslam ənənələrinə uyğun olaraq, səkkiz hamam tikilmişdi.

Şəkil 1. İrəvan xanlığı

Hamamlar təkcə sakinlərin çimməyə gəldiyi yer deyildi, bura həm də görüşmək, asudə vaxt keçirmək üçün çox uyğun idi. Hər hamam binası şərq üslubunda hündür günbəzlərlə tamamlanırdı. Hamamlara işıq günbəzlərdəki dəliklərdən içəri keçirdi. Memarlığı və gözəlliyi ilə bənzərsiz olan bu hamamlar belə adlanırdı: Şəhri, Şeyxülislam hamamı, Mehdi bəy hamamı, Hacı Bəyim hamamı, Təpəbaşı hamamı, Hacı Əli hamamı, Hacı Fətəli hamamı və Kərim bəy hamamı. İrəvan xanlığı - Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynamış Qacar sülaləsindən olan türk xanları tərəfindən idarə olunurdu. Xanlığın bütün idarəetmə sistemi, onun ictimai-siyasi, mədəni-iqtisadi həyatı, əhalisinin məişət mədəniyyəti Azərbaycanın minilliklər boyu tarixi inkişafının ümumi sisteminin tərkib hissəsi olmuşdur.

İnkişaf xüsusiyyətlərinə görə İrəvan xanlığı o dövrdə mövcud olmuş digər Azərbaycan xanlıqlarından heç bir şəkildə fərqlənmirdi. Mövcud olduğu bütün dövr ərzində İrəvan xanlığının ərazisində çoxsaylı Azərbaycan kəndləri və şəhərləri salınmış, minlərlə tarixi abidə - qalalar, məscidlər, minarələr, karvansaraylar, hamamlar tikilmişdir. Bölgədəki bütün yer adları - toponimlər Azərbaycan mənşəli olub. Bu təkzibolunmaz həqiqəti hətta erməni mənbələri də təsdiq edir. Xanlığın ərazisində qədim oğuz türklərinə məxsus saysız-hesabsız qəbiristanlıqlar və çoxlu sayda heyvan (qoyun) heykəlləri və məzar daşları var idi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin möhürüdür.

İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi müxtəlif dövrlərdə Urartu, Sasanilər, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Səlcuqlar, Eldəgəzilər, Elxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarilər, Qacarlar kimi əzəmətli dövlətlərin tərkibində olmuşdur. İrəvan şəhərinin bir mərkəz kimi sosial-iqtisadi inkişafı Çuxur Saad bəylərbəyləri və İrəvan xanlığı dövrünə təsadüf edir. Orta əsr tarixi mənbələrində şəhərin adı Rəvan və İrəvan kimi göstərilir. Azərbaycanın indi Ermənistan Respublikası adlanan tarixi ərazisində çoxlu qalalar, qala-şəhərlər, hərbi istehkamlar mövcud idi. Orta əsrlər və rus işğalı dövrlərinə aid ədəbiyyatda indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş və hərbi-istehkam xarakterli qalalar: İrəvan qalası, Keçi-qala, Sərdarabad, Talın, Gümrü və Şorayel qalaları haqqında məlumat verilir. Bu qalalar arasında ən əzəmətli və hazırda tədqiqatlarda tez-tez adı çəkilən İrəvan qalasıdır. Yuxarıda sadalanan qalaların hamısı İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra tədricən dağıdılıraq yer üzündən silinib.

İrəvan qalası. İrəvan qalası (*Şəkil 2*) haqqında ilk yazılı məlumat Səfəvilər dövrünə təsadüf edir. 1502-ci ildə Səfəvilər dövlətinin hökmdarı Şah İsmayılın qoşunları Qaraqoyunlu əmirilərini məğlub edərək İrəvan şəhərini işğal edirlər. XVII əsrin 40-cı illərində Cənubi Qafqaza səyahət edən məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Övliya Çələbi yazırdı ki, hicri təqvimə üzrə 915-ci ildə (1509-1510) Şah İsmayıl vəziri Rəvanqulu xana qala tikdirməyi əmr edir. O da öz növbəsində bu qalanı tikdirərək onu “ Rəvan “ adlandırmışdır. Qalanın tikintisi 7 il davam etmişdir.

1554-cü ildə Sultan Süleymanın Cənubi Azərbaycana yürüşü zamanı İrəvan qalası yenidən türklər tərəfindən işğal olunur. Türk tarixçisi İbrahim Peçevi yazır ki, 1554-cü il iyulun 19-da görə türk qoşunları Rəvan şəhərinə daxil olaraq buradakı xan və sultanların əzəmətli saraylarını, onların park və bağlarını, xüsusən də Bağ-ı Sultaniyyə kimi tanınan möhtəşəm Xan bağını yandıraraq yerlə-yeksan ediblər.

Qalanın qərb divarı Zəngiçay çayının strateji cəhətdən əlverişli yerdə yerləşərək sağ sahilində sıldırım qayaya söykənirdi. İrəvan qalası çayın hündür sahili boyunca uzanan qərb divarının tağlı forması istisna olmaqla, demək olar ki, dördbucaqlı formaya malik idi. Divarlar daş və çiy kərpicdən

hörülmüşdü. Xarici divar təxminən 12 arşın hündürlüyündə idi. Bəzi mənbələrə görə qalanın 17 qülləsi olub. Xarici divardan 50-60 metr aralı olan daxili divar daha hündür olub, yarımdairəvi formaya malik bir neçə bürcdən ibarət idi. Düşmən xarici divarı aşmaq istəyərkən iki cərgə divar arasında dar boşluğa düşürdülərki, bu da onların manevr etmələrini çətinləşdirdi. Qalanın üç qapısı var idi: cənub tərəf ” Təbriz “ və şimal “ Şirvan “, üçüncü qapı isə körpüyə aparırdı və “Körpü “ adlanırdı. Darvazalar qalın dirəklərdən düzəldilərək dəmir təbəqələrlə üzlənmişdi. Qala qapıları çöl divarda xüsusi otaqlarda yerləşən mühafizəçilər tərəfindən qorunurdu. Hər üç darvazanın yaxınlığında qalanın xarici və daxili divarları ara divarlarla birləşirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan qalasının divarları çox güclü idi və top mərmlərinin zərbələrinə tab gətirə bilirdi. Qalanın gizli su ehtiyatı var idi ki, bu da döyüşçülərin uzun mühasirəyə tab gətirməsinə imkan verirdi. Növbəti hücumların biri zamanı rus qoşunları su anbarını aşkar edərək onu məhv etmişlər.

Şəkil 2. İrəvan qalası

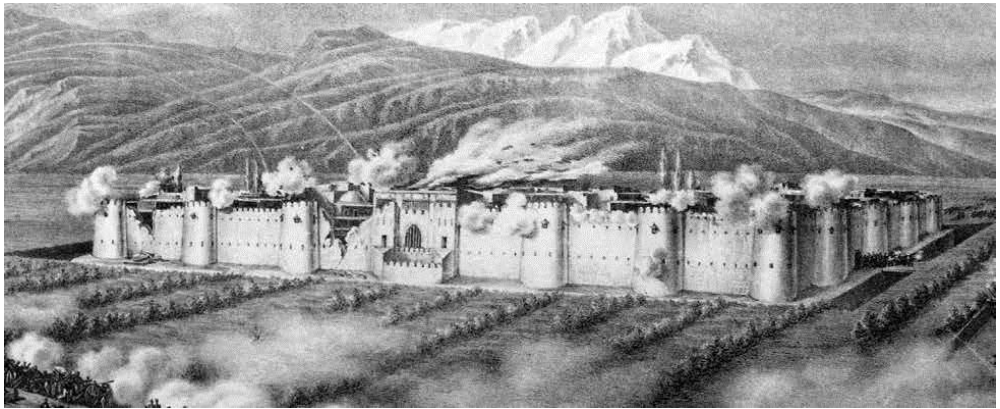
İrəvan qalasının ətrafında düşmən hücumlarını ciddi şəkildə çətinləşdirən iki gölməçə qazılmışdı. Qalanın şimal qapılarının yaxınlığında “Yuxarı gölməçə “ adlanan göl var idi ki, bura su Qırx-bulaq çayından gilli axar vasitəsilə verilirdi. Artıq su digər gil axarla aşağı gölməçəyə axırdı. Yuxarı gölməçə torpağa basdırılmış iti uclu ağac dirəklərlə əhatələnərək hasara alınmışdı.

XVII əsrdə fransız səyyahı J.Şarden İrəvan qalasını təsvir edərkən onun divarının uzunluğunun 4000 addım olduğunu, qalada 800 evin olduğunu qeyd etmişdir. Səyyahın dediyinə görə, qalanın əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olub, ermənilər bura yalnız iş məqsədilə gəlmişlər.

Qalada bir neçə erməni dükkanı olub. Ermənilər gündüzlər şəhərdə ticarətlə məşğul olaraq axşamlar isə çıxıb gedirmişlər.

Qaladakı tikililər şərq şəhərsalma üslubu üçün xarakterik idi: həyət və evlərə baxışı mümkünsüz olan hündür dar divarların kəsişdiyi dar küçələr. Qapılar çox dar və kiçik idi.

Sərdarabad qalası. İrəvan xanlığında yerləşən digər qala Hüseyn xanın əmri ilə ucaldılmışdı və İran şah ordusunun komandanı Sərdar titulunu daşıyan xanın adını daşıyaraq Sərdarabad (*şəkil 3*) adlanırdı. Hər iki qala azərbaycanlı ustalar tərəfindən tikilmişdir.

Şəkil 3. Sərdarabad qalası

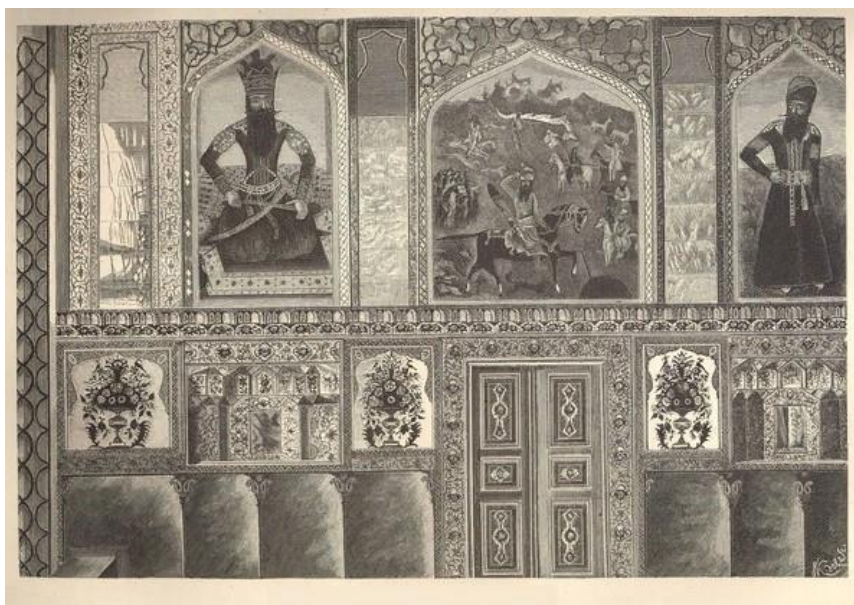
Sərdarabad qalası Alagöz dağının ətəyindəki geniş düzənlikdə yerləşirdi. Qala dördbucaqlı formaya malik olub, künclərində hündür qüllələri olan iki sıra hündür divarlarla əhatə olunmuşdu. Divarlar geniş darvazalara malik idi. Qalanın təxminən iki minlik qoşunu var idi, divarlarda 14 silah quraşdırılmışdı. Sərdarabad qalası o dövrün alınmaz istehkamlarından biri sayılırdı.

Rus ordusunun İrəvan xanlığına qarşı son yürüşündə iştirak etmiş dekabrist E.Laçinovun verdiyi məlumata görə, qalada iki məscid olub. Ən qədim məscid qalanın salınması zamanı - 1510-cu ildə Şah İsmayıl Səfəvinin əmri ilə tikilib. Xan sarayının yaxınlığında I Şah Abbasın dövründə qurulmuş cümə məscidi yerləşirdi. Bu məsciddə kitabxana, mədrəsə və qonaqları qəbul etmək üçün otaqları var idi.

İrəvan xanlarının sarayı. İrəvan xanlığında çoxlu tikililər, diqqətəlayiq memarlıq kompleksləri var idi. Onların arasında Azərbaycan memarlığının ən böyük əsərlərindən biri olan Xan (Sərdar) sarayı (*şəkil 4*) da var idi. Bu tikili 1578-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hökmdarı Toxmaq xan (İrəvan bəylərbəyi) tərəfindən ucaldılmışdır. Xan sarayı İrəvan qalasının içərisində tikilmişdi. Toxmaq xan sarayla üzbəüz Zəngi çayının sağ sahilində böyük bir bağ salmışdı. Onu Xan bağı adlandırırdılar. XVII əsrin

ortalarında Qafqaza səfər edən türk səyyahı Övliya Çələbi İrəvan qalası və Toxmaq xanın “cənnət kimi” sarayı haqqında bir çox qeydlər etmişdir.

Fransız səyyahları Jan-Batist Tavernye və Jan-Batist Şarden də müvafiq olaraq 1655 və 1673-cü illərdə İrəvan şəhərində olmuşlar. Onlar İrəvan qalası və onun içərisindəki tikililəri, o cümlədən Xan sarayını təsvir edən qrafik qeydlər aparmışlar. Xan saray kompleksində İslam adət-ənənələrinə uyğun olaraq məscidlər və hamamlar mövcud olub.

Şəkil 4. Xan sarayı (fragment)

İrəvan Xan Sarayını və digər memarlıq abidələrin pəncərələrini rəngli şüşələr bəzəyirdi ki, bunlar da şəhərin özündə hazırlanırdı. İrəvan dülğərləri Asiya pəncərələri hazırlamaq bacarığı ilə məşhur idilər. Bu pəncərələr müxtəlif dizaynda xırda şəbəkələrdən yığılaraq rəngli şüşələrlə doldurulurdu. Hazır şəbəkəli pəncərələr kaleydoskopla bənzəyirdi və möhtəşəm görüntüsü var idi. İrəvanda şüşə yeddi rəngdə istehsal olunurdu - tünd qırmızı, qırmızı, çəhrayı, mavi, açıq mavi, yaşıl və narıncı. Lakin rus qoşunlarının şəhərə hücumu zamanı şüşə zavodu dağıdılır.

İrəvan şəhərinin çiçəklənmə dövrü İrəvan xanlığının hökmdarları Hüseynəli xan Qacarın (1759-1783) və onun oğlu Məhəmməd xanın (1784-1805) hakimiyyəti illərinə düşür. Hüseynəli xan Xan sarayına daha da əzəmətli görkəm vermək istəyir və o dövrün tanınmış memarı Mirzə Cəfər Xoylunu İrəvana dəvət edir. Mirzə Cəfərin rəhbərliyi ilə Xan sarayında yenidənqurma (rekonstruksiya) işləri aparılır. 1791-ci ildə Məhəmməd xan Qacar Xan Sarayında möhtəşəm Güzgü Zalını tikdirir və Xan Bağında Yay

pavilyonu saldırır. Beləliklə, əzəmətli tikili, saray kompleksi kimi son memarlıq həllini alır.

İrəvan qalasının şimal-qərb hissəsində yerləşən Xan sarayı 1 hektara yaxın ərazini tuturdu. Saray qalanın şimal-qərb hissəsində yerləşmişdi və qaladan saraya qapı açılmış. Rəsmi tədbirlər üçün nəzərdə tutulmuş ikimərtəbəli saray binası trapesiya formasında (ölçüləri 36x35x31x25 m) olmuşdur. Sarayın Güzgü zalında Xan taxtının qarşısında müalicəvi xüsusiyyətlərə malik əqiq daşlarından ulduz formalı hovuz düzəldilmişdi. Sarayın bir hissəsində mərmərlə döşənmiş xan hərəmi yerləşirdi, burada da geniş hovuz var idi.

Maraqlı cəhət orasıdır ki, həm relyefinin seçilməsi baxımından, həm də tikintinin memarlıq həlli baxımından Xoy, İrəvan və Şəki xanlarının sarayları bir-birinin sanki təkrarıdır. Bu, onu deməyə əsas verir ki, hər üç saray dövrünün məşhur memarı Mirzə Cəfər Xoylu memarlıq məktəbinin üslubunda inşa edilmiş və yaxud restavrasiya edilmişdir.

1867-1874-cü illərdə Xan Sarayında bərpa işləri aparılmışdır. Bu iş Azərbaycan dəzgah rəssamlığının banisi Mirzə Qədim İrəvani tərəfindən görülmüşdür. O, Xan Sarayının Güzgü zalında portret və ornamental kompozisiyaların əksəriyyətini bərpa edərək yeni görkəm vermişdir.

1910-cu ildə akademik Nikolay Marr Güzgü Zalıının Zəngi çayına baxan hissəsinin, eləcə də sarayın açıq boz plitələrinin və cilalanmış mərmərdən tikilmiş fontanlı hovuzun vəhşicəsinə dağıdılması faktını təsdiqləyərək bu haqda bəyanat yazır. Akademik Marr yalnız xatirəsi qalan Yay Pavilyonunun vəziyyətini ürəkaçıcı bir şəkildə təsvir edir.

İrəvan xanlığında böyük sənətkar təbəqəsi formalaşmışdı. Şəhərdə toxuculuq, dulusçuluq, dəriçilik, ayaqqabı istehsalı və papaqçılıq əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Dərzilik, zərgərlik, dəmirçilik və misgərlik də inkişaf etmiş sənaye sahələri idi. Azərbaycanın bütün inkişaf etmiş sahələrində olduğu kimi, İrəvan sənətkarları da sex təşkilatlarında birləşirdilər.

İrəvanda boya sənəti nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləmişdi. İrəvan şəhərinin və onun yerləşdiyi ərazinin zəngin florası təbii boyalar əldə etməyə, çoxrəngli parçalar istehsana və məhsulların ticarət yolları ilə xarici bazarlara çıxarılmasına imkan verirdi. İrəvanda boyama ilə məşğul olan sənətkarlar məhəlləsi Şiləçi adlanırdı. Tədqiqatçı İ.Şopen yazırdı ki, boya sənətkarları iki növə bölünürdü:

- 1) boyaqçı - parçanı göy rəngə boyayır;
- 2) şiləçi - parçanı qırmızı və başqa rənglərə boyayır.

Naxış ustaları ağ kağız üzərində at və əjdahala təsvirləri olan müxtəlif naxışlar çəkirdi (süfrə üzərində adətən boşqab, qaşıq və çəngəl naxışları olurdu).

Rusiya imperiyasının işğalından sonra sonra bir çox azərbaycanlı sənətkarın şəhəri tərk etməsi nəticəsində boyaq məmulatlarının istehsalı kəskin surətdə azaldı.

İrəvan xanlığının ərazisində hər ailənin əyirici dəzgahı vardı. Qadınların əyirdiyi saplardan müxtəlif çeşidlərdə pambıq parçalar toxunurdu.

Şəkil 5. “ Rəqqasə “ M.Q. İrəvani

İrəvanda boyaq əldə etmək üçün əsasən koşenildən (qırmızı rəngdə cücü) istifadə olunurdu. Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki Qammel bu boyanı xüsusi olaraq tədqiq etmişdir. O, öz tədqiqatında İrəvan koşenili

ilə Meksika köşənini müqayisə edərək boyanın keyfiyyətli olduğunu göstərmişdir.

İrəvan xanlığında miniatür janr da özünü göstərə bilmişdi. Rəssamlar sümük üzərində miniatürlər (əsasən ovçuluğu təsvir edən) çəkirdilər. Sümük üzərində yaradılmış miniatürlər bilavasitə İrəvan xanlığının mədəni irsi ilə bağlı idi. Yaradıcılığı Azərbaycan təsviri sənətində mühüm dönüş nöqtəsi olan Azərbaycan dəzgah rəssamlığının banisi XIX əsrin görkəmli ornamental-portret rəssamı Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875) İrəvanda doğulmuş və Tiflis gimnaziyasını bitirmişdir. Yaradıcılığının ilk dövründə - gənclik illərində İrəvani divar rəsmləri, ipək və qızıl saplarla tikmələr (güləbətın) üçün çoxlu naxışlar çəkir və trafaretlər düzəldirdi. Bu dövrlərə aid portretlər arasında “Xəncərli adam”, “Atlı”, “Rəqqasə” və “Dərviş” əsərləri daha çox maraq doğurur. Son iki əsər Bakıda - R.Mustafayev adına İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Mirzə Qədim peşəkar rəssamlıq təhsili almasa da, istedadı sayəsində məşhurluq qazana bilmişdi. O, XIX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində şərq memarlığının şah əsərinin - İrəvandakı Sərdar sarayının divar rəsmlərinin bərpasında iştirak edib. Bu sarayda O, dörd böyük həcmdə yağlı boya ilə portret çəkmişdir. Bu portretlərdə şah və sərdarlarını (şah valiləri) tam ölçüdə təsvir etmişdir. Bunlar Fətəli Şah, Abbas Mirzə, Hüseynxan Qacar və Rüstəm Zəlin portretləridir. Sənətsünasların fikrincə, onlar Azərbaycan rəssamlığında ilk dəzgah əsərləridir. İrəvanın yaradıcılığında realistik elementlər, Azərbaycan incəsənəti üçün yeni növlər: dəzgah boyakarlığı və qrafika aydın şəkildə özünü göstərirdi. Rəssamın yaradıcılığı Azərbaycan incəsənətində yeni formaların yaranmasından xəbər verirdi. M. Q. İrəvanın sayəsində Avropa incəsənətinin ənənələri Azərbaycan incəsənətinə nüfuz etmişdir. Ustad xalq yaradıcılığına məhəbbətini itirmədən adət-ənənələrdən, milli kanonlardan kənara çıxmağı bacarıb. Şərq miniatürləri üslubunu, xalq sənəti ilə Avropa rəngkarlıq üslubunu birləşdirən ustadın əsərlərindəki dekorativlik və realizm bir-birini qanunauyğun şəkildə tamamlayır. Beləliklə, İrəvani Azərbaycan təsviri sənətində yeni bir istiqamətin əsasını qoydu.

Hazırda M.Q.İrəvaninin 23 əsəri məlumdur. Onun akvarel və karandaşla yazdığı 20 əsəri Bakıdakı Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində nümayiş etdirilir. İrəvaninin əsərlərinin özəlliklərindən biri də onların bir çoxunda müəllif imzasının olmasıdır.

M.Q. İrəvaninin hazırda Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitaj Muzeyində saxlanılan bir rəsm əsəri olduqca diqqətəlayiqdir. Bu əsər qovluq şəklində hədiyyədir. Sağdakı qovluğun içərisində güzgü, solda isə naməlum kişinin portreti var idi. Portretin altındakı yazıda “ General Karvilin üçün ” yazılmışdı. Bu kitabə onu deməyə əsas verir ki, M.Q.İrəvani bu əsəri o vaxt Qafqazda olan bir rus generalına hədiyyə edib. Qovluğun aşağı və yuxarı hissələrini bəzəyən ornamental naxışlar xalça kompozisiyasını xatırladır. Bu

ornamental kompozisiyanın ən gözəl tərəfi onun orta hissəsindəki naxışlar idi. Bu hissədə şəffaf boyalarla bənövşə və qızılgül buketinin üzərində oturmış bülbül təsvir edilmişdir. Təəssüf ki, İrəvanın əksər əsərləri bu günümüzdə qədər gəlib çatmayıb. Onun İrəvanda qalan irsi erməni vandalları tərəfindən vəhşicəsinə məhv edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində bir neçə xalçaçılıq məktəbi fəaliyyət göstərir. Hər biri texnologiya, rəng, bəzək formaları ilə fərqlənir. İrəvan xalçalar qrupunun tarixi xüsusilə maraqlıdır. Bu gün İrəvan ölkəmizin bir hissəsi olmasa da, İrəvan xalçaçılıq sənəti itməyib. Bu xalçaları indi də sevgi ilə toxuyan sənətkarlarımız sayəsində yaşamağa davam edir. Qərbi Azərbaycan çox rəngarəng və zəngin təbiətə malikdir. Qərbi Azərbaycanın bölgələri zəngin meyvə bağları və üzümlükləri, hər cür meyvələri, meşələri ilə məşhur idi. Bu yerlərin belə rəngarəngliyi xalçaları xüsusi çalarlarla zənginləşdirib özünəməxsus rənglər verib. Rənglərin parlaqlığı bu bölgənin xalçalarının əsas xüsusiyyəti idi. İrəvanda hazırlanmış xalça kompozisiyasının qurulmasında əhalinin müxtəlif ideyaları, mifik baxışları, inancları xüsusi yer tuturdu. Ornamentlərin seçimində mifik quşlar, heyvanlar, eləcə də həndəsi fiqurlar mühüm yer tuturdu.

İrəvan xalçaları xovlu (xalça, çallah, gəbə və s.) və xovsuz (palas, kilim, cecim, sumax, zili və s.) xalçalara bölünür. Bu xalçalar naxışların zərifliyi və zəngin koloriti ilə seçilir. Xalçalarda əksər hallarda buraxılış ili və toxucunun adı əks olunurdu. İrəvanın zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermişdir. Çoxrəngli boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət idi. Xalçaların naxışlı kompozisiyasının seçilməsində yerli əhalinin ideyaları, mifik inancları mühüm yer tutmuş və bu, xalçalarda öz əksini tapmışdır. İrəvan xalçaları ornamental və süjetli olmaqla iki qrupa bölünürdü. Ornamental xalçalara xüsusi kolorit zənginliyi, əlvan naxışlar xas idi və ən çox toxunan xalçalar idi. İrəvanda toxunan xalçalarda da böyükölçülü göllər (medalyonlar) üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyinin vitrinlərindən birində İrəvan xanlığına aid əşyalar sərgilənir. Bunlardan xalq geyimləri və məişət əşyaları üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, muzeydə İrəvan xanı Əli xana məxsus olan “ Məlayir “ xalçası nümayiş etdirilir və xanlığa məxsus bayraqlar muzeyin fondunda saxlanılır.

Gürcüstan Milli Qalereyasında İrəvan xanlığına aid Sərdarlar Sarayından Qacarlar dövrünə aid əşyalar var. Onların arasında məişət əşyaları, rəsmlər, eləcə də saray kompleksinin dekorasiyasının tərkib hissəsi olan mərmər plitələr var. 2019-cu ildə bu əşyalar ilk dəfə olaraq Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Mərkəzində bərpa edilərək nümayiş olunub.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov Süleyman. İrəvan şəhərində etnik çevrilişlər. "Azərbaycan" jurnalı, 1992, № 1-2
2. Muradov. Vidadi Aydın oğlu Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: tarixi və xalçaları
i. (XVIII əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəlləri). - Bakı: "MHS-Poliqraf", 2015 - 224 səh.
3. Zeynalov Ə. *İrəvan ziyalıları. Bakı, 1999;*
4. [Б. А. Рыбаков, М. Т. Белявский, Г. А. Новицкий, А. М. Сахаров.](#) История СССР с древнейших времён до конца XVIII в.. — 2-е изд., перераб. и доп.. — М.: Высшая школа, 1983.
5. [zen.yandex.ru>...irevanskogo-i...irevanskogo-hanstva-...](#)
6. [iravan.info>irevan_ziyalilari.html](#)

N. Ramazanova

Cultural heritage of Iravan

Keywords: Irevan, khanate, culture, monument, castle, palace, carpet weaving, applied art

In order to learn the cultural history of a people, it is necessary to look at the place of residence and study its toponyms. The cultural heritage of every nation is its wealth. Historical monuments, buildings built by master architects, paintings by famous artists, artistic works written by writers and poets, musical works created by prominent composers, examples of folk crafts are considered the cultural heritage of the nation. The name of any area tells about a thousand years of history. Hydronyms, ethnonyms, oronyms, urban names reflecting the national existence of the people are formed in the native language of the people and live with it. Khurramis, Cimmerians, Scythians, Saks, Huns and many other Oghuz and Kipchak Turks who took an active part in the formation of the Azerbaijani people lived in this region, especially in the lands around Lake Goycha, and left a deep cultural and historical mark. Many significant historical events and processes described in the heroic epic "Kitabi-Dada Gorgud" belonging to Azerbaijan and all Turkic peoples took place in this region of Azerbaijan - the territory of the Iravan Khanate. As one of the scientific and cultural centers of Azerbaijan, crafts and applied arts were particularly developed in Irevan. Irevan carpet weaving school, architecture, decorative-applied

art, miniature art, etc. there were craft schools. There are numerous examples of applied art that were created in Irevan and have survived to this day: artistic wood and stone carving, forged metal products, carpets, porcelain dishes, patterned embroideries, etc. Unfortunately, most of these types of art are displayed in the museums of Armenia and foreign countries as samples belonging to Armenians.

Н. Рамазанова

Культурное наследие Иравана

Ключевые слова: Иреван, ханство, культура, памятник, замок, дворец, ковроткачество, прикладное искусство.

Для того, чтобы узнать культурную историю народа, необходимо посмотреть на место проживания и изучить его топонимы. Культурное наследие каждого народа – это его богатство. Исторические памятники, здания, построенные мастерами-архитекторами, картины известных художников, художественные произведения, написанные писателями и поэтами, музыкальные произведения, созданные выдающимися композиторами, образцы народных промыслов считаются культурным наследием народа. Название любой местности говорит о тысячелетней истории. Гидронимы, этнонимы, оронимы, городские названия, отражающие национальное бытие народа, образуются в родном языке народа и живут с ним. Хуррамы, киммерийцы, скифы, саки, гунны и многие другие тюрки-огузы и кыпчаки, принявшие активное участие в формировании азербайджанского народа, жили в этом регионе, особенно в землях вокруг озера Гейча, и оставили глубокий культурно-исторический след. Многие значительные исторические события и процессы, описанные в героическом эпосе «Китаби-Деде Горгуд», принадлежащие Азербайджану и всем тюркским народам, происходили в этом регионе Азербайджана – на территории Иреванского ханства. Как один из научных и культурных центров Азербайджана, в Иреване особенно были развиты ремесла и прикладное искусство. Иреванская школа ковроткачества, архитектуры, декоративно-прикладного искусства, искусства миниатюры и др. существовали ремесленные школы. Имеются многочисленные образцы прикладного искусства, созданные в Иреване и дошедшие до наших дней: художественная резьба по

дереву и камню, кованые изделия из металла, ковры, фарфоровая посуда, узорные вышивки и др. К сожалению, большинство этих видов искусства экспонируются в музеях Армении и зарубежных стран как образцы, принадлежащие армянам.

Nailə İsmaylovaAMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
elmi işçi

UOT 728

**İRƏVAN XANLIĞI
XALQ YAŞAYIŞ EVLƏRİ (XVIII-XIX əsrlər)**

Xülasə: XVIII əsrin ikinci yarısına təsadüf edən, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində özünəməxsus yeri olan xanlıqlar dövrü tariximizin çox maraqlı və ziddiyyətli mərhələsini təşkil edir. eodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü, vahid siyasi və iqtisadi idarəetmənin olmadığı, iqtisadiyyatın hədsiz zəiflədiyi bir dövrdə ölkəmizdə müstəqil və yarım-müstəqil dövlət qurumları – ayrı-ayrı xanlıqlar yaranmışdı.

Səyyahlar və salnaməçilər öz əsərlərində İrəvanı əsl müsəlman şəhəri kimi təsvir etmişlər. Şəhər karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşdiyi üçün burada çoxlu karvansaralar və ticarət meydanları salınmışdı. Daşdan hörülmüş, mərkəzində kvadratşəkilli meydançaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözünlük yerlərindən hesab olunurdu. İrəvan şəhərində mövcud olmuş mülki memarlıq nümunələrindən ən diqqətçəkəni İrəvan qalasındaki Xan sarayı, yaxud Sərdar sarayı olmuşdur.

İrəvandakı tarixi-memarlıq abidələri Şərq memarlığı üslubunda inşa edilmişdi. Burada da küçələr dar və əyri-üyrü idi. Qala daxilindəki evlər hasarlarla əhatə olunurdu. Şəhərin mərkəzindən axan çaydan həyətlərə su çəkilmişdi. Həyətlər əsasən, ev və həyətyanı bağlardan ibarət idi.

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, İrəvan Qalası, mahal, küçə, evlər

Evliya Çələbi İrəvanı yaşayış məntəqəsi kimi, XV əsrin əvvəllərinə aid edir. Onun yazdığına görə, hicri təqvimə ilə 810-cu ildə (1407-1408) Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir çox münbit Rəvan torpağına qədəm qoymuş, öz ailə üzvləri ilə burada sakin olmuş və dünyü əkini hesabına gündən-günə varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoymuşdur. Evliya Çələbi daha sonra əlavə edir ki, Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayıl hicri 915-ci ildə (1509-1510) qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş vermiş, o da öz növbəsində 7 ilə qalanı tikdirərək adını “Rəvan” qoymuşdur [1.s 22-23].

İrəvan şəhəri dörd massivdən ibarət idi: Qala (içəri şəhər), Şəhri (yaxud Köhnə şəhər), Təpəbaşı (hazırda Kond) və Dəmirbulaq (hazırda Karanki Tağ) massivləri. Qala ilə digər yaşayış massivləri arasında Bazar meydanı yerləşirdi. Şəhri məhəlləsi Qırıxbulaq çayının sağ sahili ilə İrəvan qalasına kimi uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və bütün meydanları, bir çox

karvansaraları və hamamları bu hissədə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəhri məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsinə Şəhri məhəlləsindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı [1,s.25]. Hüseynqulu xana məxsus məşhur Xan bağı və yay köşkü Zəngi çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dəmirbulaq məhəlləsi Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasının şərqində yerləşirdi. Cəfər bəy məscidi və hamamı, həmçinin Həsənəli hamamı və Susuz karvansarası da burada yerləşirdi [1,s. 25-26]. Qeyd edək ki, Təpəbaşı qədim İrəvan şəhərinin tarixi məhəllələrindən biri olub, hazırkı İrəvan şəhərinin də tarixi nüvəsini təşkil edir. Ermənilər tərəfindən aparılan, 100 ildən çox davam edən və sistemli xarakter daşıyan söküntü proseslərinə baxmayaraq, onun son qalıqları günümüzdə qədər gəlib çıxıb. Bu məhəllədə Təpəbaşı məscidi yerləşir. Bunu İrəvan şəhər idarəsinin üzvü, İrəvan xanlarının nəslindən olan Abbasqulu xan İrəvanski tikdirmişdir [4].

Sənətkar emalatxanaları – dükanlar bazar meydanlarında mərkəzləşirdi. Xarici, tranzit və yerli ticarət də əsasən bazarlarda aparılırdı. İrəvan şəhərinin bazarında irili-xırdalı 138 dükan vardı. [2.s 69].

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığı da inzibati-ərazi bölgüsü baxımından mahallara, mahallar isə öz növbəsində kəndlərə bölünürdü. İrəvan şəhəri ayrıca inzibati-ərazi vahidi kimi götürülürdü. Xanlığın mərkəzi kimi, İrəvan şəhərində xeyli abadlıq və quruculuq işləri həyata keçirilmiş, memarlıq inciləri sayılan neçə-neçə məscidlər, karvansaralar, hamamlar inşa edilmişdi. İrəvan qalasının özü Qala-şəhər kimi möhtəşəm memarlıq kompleksi idi [1,s.40].

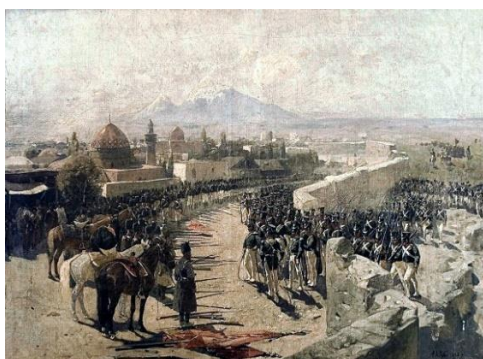
İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən 1827-ci ildə işğal ərəfəsində xanlığın inzibati-ərazi bölgüsü 15 mahaladan (Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar Vedibasar, Körpübasar, Sərdarabad, Talın, Səədli, Abaran, Seyidli-Ağsaqqallı, Dərəçiçək, Göycə, Şərur, Dərəkənd-Parçenis, Sürməli) və xanlıqdan yarıyasılı Şörəyel sultanlığından ibarət olmuşdur. Mahallardan yalnız ikisi - Dərəkənd-Parçenis və Sürməli mahalları Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Mahalların təşkili zamanı suvarma sistemlərinin mövcudluğu, kəndlərin çay hövzələrinə yaxınlığı əsas meyar kimi götürülürdü. Məsələn, Zəngibasar mahalına Zəngi çayının suyundan istifadə edən kəndlər daxil edilmişdi [1,s.41]. XX əsrin 30-40-cı illərində İrəvan şəhərinin mərkəzindəki azərbaycanlı mahalları mövcudluğunu qoruyub saxlayırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi və siyasi pərakəndəlik İrəvan şəhərinin də inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu təsir o qədər böyük olmuşdur ki, şəhər rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən (1827) sonra da uzun müddət öz simasını dəyişdirə bilməmiş, feodal şəhər olaraq qalmışdır. Verilən dövrdə şəhər möhtəşəm bina və abidələri ilə fərqlənmirdi. “Xan sarayı”ndan başqa, demək

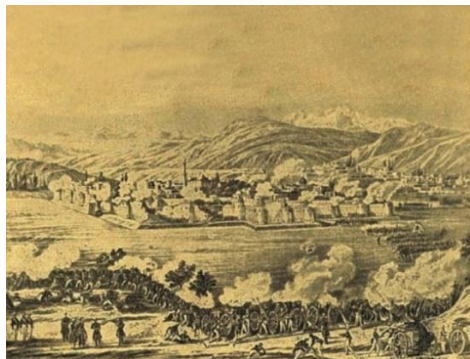
olar ki burada evlərin çoxu daş və palçıqlan hörülmüş hündür hasarlarla əhatə olunmuşdu.

XVIII əsrin əvvəllərinə nisbətən XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində çəmi bir neçə yüz ev var idi. İ.Şopen şəhərin xarici görünüşünü obrazlı şəkildə ifadə edərək yazmışdır: “Buranın görünüşü qəddarlıqda zəbt olunmuş evlər, ensiz dar küçələr cəhənnəmi andırır. Bəzi yerlərdə palçıqdan hörülmüş divarın qalıqları üzərində quşlar yuva salmışdı”. Başqa bir mənbədə də təxminən belə ifadəyə rast gəlirik: “İrəvanın xarici görünüşü İran şəhərlərini xatırladır. Bütün evlər birmətbəlidir. Hündür palçıq divarlarla əhatə olunmuşdur.. Meşə olmadığından evlərin hamısı palçıqdan hazırlanmış kərpiclərdən hörülmüşdür Küçələr dar, əyri və natəmiz olduğundan başqa heçnə görməzsən. Ümumiyyətlə, burada ağacdən tikilmiş evlərə rast gəlmək mümkün deyil” [2, s.64-65].

İrəvan qalası İrəvan xanlığının inzibati-siyasi mərkəzi və çar Rusiyanın Cənubi Qafqaza doğru yürüşü başlayana qədər 300 il ərzində onun güc rəmzi idi. İrəvan qalasının ələ keçirilməsinə baxmayaraq, rus ordusu onu dağıtmadı. Hətta xanlıq ləğv edildikdən Ermənistan vilayəti, daha sonra isə Erivan quberniyası yaradıldıqdan sonra belə, Qala şəhərin ürəyi, onun əsas görməli yeri olaraq qaldı. Bunu öz əsərlərində əbədiləşdirilmiş batanist rəssamlar Frans Rudo (şək.1) və Karl Beqqrovun (şək.2) əsərlərində aydın görülməkdədir.

Şək.1.İrəvan qalasının Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi.
Frans Alekseyeviç Rubo

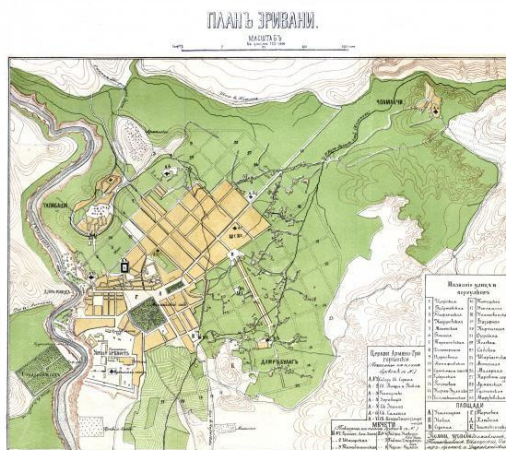
Şək.2 İrəvan qalasının alınması.
Karl Beqqrov (1827)

Hələ İrəvan qalasının rus qoşunları tərəfindən mühasirəsi dövrübdə general İ. Paskeviçin rəhbərliyi ilə xarici görünüşün və tikililərin daha müfəssəl tədqiq edilməsi üçün “1827-ci il sentyabrın 25-dən oktyabrın 1-nə qədər mühasirə şəhnəsi göstərməklə, İrəvan qalasının planı” tərtib edildi (şək.3). Bu plana əsasən, Zəngi çayının ik sıldırım yaxınlığındakı təpədə yerləşən İrəvan qalasının daxilində harada və hansı tikililərin olduğu

görünür. Müsəlman qalasında məscidlərlə və Xan sarayı ilə yanaşı, erməni kilsəsi tikməyə icazə verən Azərbaycan xanlarının yüksək tolerantlığını qəd etmək lazımdı. Qala XIX əsrin ortalarına qədər şəkildə qalmışdı və bu, 1856-cı ildə tərtib edilmiş Baş plandan görünür [3, s.48-50] (şək.4).

Şəkil 3. İrəvan qalası (1827)

Şək.4 İrəvanın planı. 1856.

1849-cu ildə İrəvan quberniya şəhəri statusu almasına baxmayaraq, İrəvan bir-ikimərtəbəli gil evləri, dar küçələri olan yoxsul şərq əyalət şəhəri görünüşünə malik idi. Burada hər tikili iki müstəvidə inşa edilmişdir. Bir müstəvini küçələr, digəri isə demək olar ki, hamısı eyni səviyyədə olan üfüqi damlar təşkil edirdi. Yay günəşi küçələri demək olar ki, boşaldırdı və şəhər əhlinin həyatını evlərdə və damlarda olan həyata bölürdü. Günəşin batmasına təxminən bir saat qalmış əhali evlərin alt mərtəbədəki otaqlarından və hətta zirzəmilərdən gil damların bəzən yüksək olmayan, məhəccərlə müdafiyyə olunan və axşam yeli ilə sərinlənən açıq sahələrə çıxırdı

İrəvan qalası 1864-cü ildə dağıdılmışdır. Qalanın daxilində tikintilər 1920-ci illərə qədər qismən qalmışdı. Fars və erməni karvansaralar İrəvan qalasından kənarda yerləşməsi göstərir ki, ermənilər və farslar İrəvanda qonaq və tacir idilər, müvafiq olaraq qalanın hüdudlarından kənarda karvansaralarda qalırdılar [3,s. 50].

Şəhərin fəthindən sonra dərhal sonra onun dərədə yerləşən yeni hissəsi tikilməyə başlanır və buraya gəlmə əhali məskunlaşır tikinti memarların və mühəndislərin müdaxiləsi olmadan, kortəbii şəkildə həyata keçirilirdi. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq sənayenin və kapitalizm münasibətlərinin irəliləməsi nəticəsində şəhər və yaşayış məntəqələri böyük sürətdə inkişaf etməyə başlamışdır.

1. N. Mustafa. “İrəvan şəhəri”. Bakı, «Red N Line» MMC, 2020;
2. F. Əliyev, U. Həsənov. “İrəvan xanlığı”. Şərq-Qərb, Bakı, 2007;
3. R. Əbdülrəhimov, N. Abdullayeva. “Erkən Kapitalizm Dövrünün memarlığı (XIX-XX əsrin əvvəli)”, Dördüncü cild, Bakı, 2013;
4. İrəvanda memarlıq abidələrimizin yeganə şahidi – Təpəbaşı məhəlləsi. Təhlil <https://sia.az/az/news/politics/967115.html>

N. İsmailva

Irevan khanate Bwellings of citizens (XVIII-XIX centuries)

Keywords: Irevan Khanate, Irevan fortress, counties, streets, houses

At first glance, the appearance of the Irevan Fortress wasn't different from the eastern cities. Like other eastern cities Irevan also has narrow and curved streets. The houses within the castle were surrounded by fences. The yards were supplied with water directly from the river which passes through the downtown. Yards mainly consisted of houses and household plots. The windows of the house were high from the ground in order to prevent others from seeing inside of the house and streets or the streets from the house. The political fragmentation in the second half of XIX century had a negative impact on the development of the Irevan city. The extend of the impact in question was such great that, even in the aftermath of the Russian invasion (1827) the city couldn't change its appearance and yet remained to be a feudal city.

Н. Исмаилова

Иреванское ханство Народные жилища (XVIII-XIX вв.)

Ключевые слова: Иреванское ханство, Иреванская крепость, магалы, улицы, жилища

На первый взгляд внешний вид Иреванской Крепости ничем не отличался от восточных городов. Улицы узкие и кривые, дома внутри крепости окружены заборами, вода во дворы подавалась из реки, протекающей через центр города. Дворы в основном состояли из домов и приусадебных участков. Окна домов были поставлены высоко. Во

второй половине XVIII века существовавшая в Азербайджане экономическая и политическая раздробленность отрицательно сказалась на развитии города Иреvani. Это влияние было столь велико, что даже после занятия города русскими войсками (1827 г.) он долго не мог изменить своего облика и оставался феодальным городом. 1849-cu ildə İrəvan quberniya şəhəri statusu almasına baxmayaraq, İrəvan bir-ikimərtəbəli gil evləri, dar küçələri olan yoxsul şərq əyalət şəhəri görünüşünə malik idi. Burada hər tikili iki müstəvidə inşa edilmişdir. Bir müstəvinə küçələr, digəri isə demək olar ki, hamısı eyni səviyyədə olan üfüqi damlar təşkil edirdi.

ŞƏHƏRSALMA, LANDŞAFTMEMARLIĞI VƏ DİZAYN

Самира Абдуллаева

доктор философии по архитектуре
Институт архитектуры и искусства НАНА

Фируза Ахмедова

ААСУ, кафедра «Ландшафтная архитектура»,
ст. преподаватель

УДК 712.01

ЛАНДШАФТНО-ГРАДОСТРОИТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА ДРЕВНЕГО ГОРОДА ИРЕВАН

Аннотация: Среди древних городов Азербайджана особое место занимает город Иреван, столица Иреванского ханства. Многократно подвергавшийся войнам и разрушениям город раз за разом восстанавливался и продолжал свое развитие как один из живописнейших городов своей эпохи. Таким его описывали многочисленные путешественники средневековья. При всей кажущейся хаотичности, присущей структуре городов того времени, линии главных улиц составляли четкую планировочную основу города. Ханский дворец, мечети, жилые кварталы утопали в роскошной зелени подобно «райским садам». До первой половины XIX века, город Иреван сохранял свою красоту.

Ключевые слова: Иреван, древний город, ханство, структура, мусульманские сады, наследие, история.

Исторические процессы, на территории Азербайджана В первой половине XVIII, были тесно связаны с событиями, происходящими на Южном Кавказе, в Иране, Турции и России. В этот период, в связи с полным упадком Сефевидского государства, вновь обострился ирано-турецкий конфликт за приобретение территорий Южного Кавказа. Одним из важных факторов, повлиявших на ход исторических событий, стал рост политического и экономического интереса России к этому региону. Азербайджан фактически стал местом, где столкнулись интересы 3-х стран - Ирана, Турции и России. Территория страны регулярно делилась на сферы влияния между этими государствами, и,

конечно же, такая ситуация оказала значительное влияние на историческую и политическую географию Азербайджана.

К концу правления Сефевидов территория Азербайджана была разделена на 4 бейлербейства. В 1736 году эта система была упразднена и 4 бейлербейства были объединены в единую Азербайджанскую провинцию.

К 40-м годам XVIII века на территории Азербайджана сформировались самостоятельные и полузависимые государственные образования – ханства: Шекинское, Карабагское, Губинское, Ленкораньское (Талышское), Бакинское, Гянджинское, Дербендское, Шамахинское, Нахичеваньское, Иреванское, карадагское, Тебризское, Мараганское, Ардебильское, Урмийское, Хойское, Сарабское. Одни из них образовались после падения государства Надир-шаха, другие – в результате борьбы с Ираном в период правления Надир-шаха. Некоторые из них действовали длительное время (даже до 1922 г.), а некоторые недолго (более 30 лет).

В исторической литературе имеются самые разные сведения о территории азербайджанских ханств. Принимая во внимание, что сведения и карта в многотомной «Истории Азербайджана» (III том) носят более научный характер, было сочтено целесообразным определить территорию и границы ханств по этим сведениям. (рис.1)

Рисунок 1. Карта северных ханств Азербайджана XVIII века

Среди выше перечисленных ханств Иреванское ханство имеет, я бы сказала, трагическую историю.

Известный турецкий путешественник-географ Эвлия Челеби в своих заметках отмечает дату возникновения Иревана как населенного пункта к началу XV века. По его словам, в 810 году по хиджре (1407-1408 гг.) один из любимцев эмира Тимура, купец Ходжа-хан Лехичани ступил на землю Иревана. Он увидел плодородный край и поселился там вместе со всеми своими домочадцами. День ото дня он богател на выращивании риса и строил этот город вовремя, результате землетрясения 1679 года крепость полностью была разрушена. [5, с. 55]

Некоторые исследователи соглашаются с историей основания города Иреван и Иреванской крепости, написанной Эвлией Челеби, иные соглашаются с авторами, которые считают, что история города более древняя.

После смерти Надир-шаха местный феодал Мир Мехди-хан, поднявшим восстание против иранского владычества, объявил себя ханом и основал независимое Иреванское ханство на базе Чухурдсадского бейлербейства. К середине XVIII в. (1828 г.) Иреванское ханство охватывало Араратскую равнину, южный и восточный берега озера Гойка, запад от реки Араз. Она граничила с Гянджой, Карабахом, Нахчыванским, Макинским ханствами, Казахским султанатом, Османской империей и Грузией. Центром ханства стал город Иреван.

Столица ханства, по своему устройству не отличался от других азербайджанских городов. Он граничил с районами Кирхбулаг на севере, Зангибасаром на западе и юге и каменистыми ступенями горы Окчуберд, отделяющими его от района Гарни (Горпубасар) на востоке. Город занимал большую территорию утопающую в зелени садов. Его площадь равнялась 28 верстам [5, с. 24]. Как самостоятельный административный центр Древний город был разделен на две части - внутренний город (замок) и внешний город. Внутренний город в основном состоял из Иреванской крепости и Иреванского замка. Крепость, построенная визирем Ревангулу ханом по приказу Шах Исмаила в честь победы над эмирами Гара-гоюнлу и захвата города Иреван в 915 г. по хиджре (1509-1510 г.г.), была возведена на холме левом берегу реки Занги. [10] Она имела прямоугольную форму, 5 башен и была обнесена защитной крепкой стеной. Впоследствии крепость неоднократно разрушалась и восстанавливалась, а в конце 18 века была достаточно укреплена и выдерживала множество тяжелых осад. Замок имел двое ворот: знаменитые Ширванские ворота на севере и Тебризские ворота на юге. Из замка также имелся выход к реке Занги для использования воды во время осады [7, с. 16]. Гаспар Друвиль,

побывавший здесь в 1813 году, писал: «Иреванская крепость окружена двумя стенами и находится на расстоянии полу пушечного огня от города. Замок долгое время вызывал спор между Турцией и Ираном, и, наконец, оказался под властью Ирана в период правления Сефевидов» [8].

Иреванская крепость являлась одним из 4-х кварталов города Ичери Шехер (или Старый город), Тепебашы и Демирбулаг. Между крепостью и другими кварталами находилась Базарная площадь.

Внутри Иреванской крепости находились дворец Сардара, дома военных чиновников, лавки и две мечети - мечети Мухаммед-хана и Аббас-мирзы. Вода в город подавалась по подземным каналам из 2-х мест - из реки Занги и с юго-восточной стороны - из реки Кырхбулаг. До российской оккупации в Иреванской крепости было 800 домов. Однако после оккупации большая часть этих домов была разрушена [9].

Основные улицы внутреннего города соединяли Ширванские, Тебризские ворота с базарной площадью и с мечетью. От них отходили лучевые улицы. При всей кажущейся хаотичности, присущей структуре городов того времени, с учетом рельефа линии главных улиц составляли четкую планировочную основу Иревана, вдоль которых были сформированы живописные кварталы. [8]

Внешний город занимал большую территорию и состоял из трех больших кварталов - Район Шахри (Старый город), Квартал Тепебашы, Район Демирбулаг.

Район Шахри (Старый город) – окружал северо-восточную часть города и простирался вдоль правого берега реки Кырхбулаг до Иреванского замка. В этой части располагались центральный рынок города и все его площади, множество караван-сараев [8] Квартал Тепебашы - располагался на холме между рекой Занги и кварталом Шахри. Этот район охватывал западную часть города. Квартал Тепебашы был отделен от квартала Шахри многочисленными садами известных людей Иревана. Здесь же находился знаменитый Ханбаги, принадлежавший Гусейнгулу-хану [4, с. 42].

Район Демирбулаг - располагался юго-восточнее квартала Шахри, восточнее Иреванской крепости. Здесь располагались мечеть и баня Гаджи Джафар бека, мечеть Гаджи Насрулла бека, баня Гасанали и караван-сарай Сузуз. Американский историк Дж. Борнютян армянского происхождения не может скрыть того факта, что жители вышеуказанных кварталов являются тюрками-азербайджанцами.

Не смотря на войны и стихийные бедствия в результате которых город не раз разрушался он как птица, феникс воскрешал из пепелища становясь все красивее. В периоды затишья город процветал,

развивалось ремесленничество, торговля. Благоустраивались кварталы, улицы, разбивались сады.

Во дворе дворца Сардара, находящегося внутри Иреванской крепости, был создан «удивительной красоты сад как рукотворный оазис — такой же пышный, но при этом имеющий строгое оформление.» [1] Дворцовый комплекс состоял из нескольких построек — ханский дворец, гарем, баня, мечеть, купальня. К дворцу примыкал замкнутый внутренний двор с садом, оформленный в традиционном исламском стиле «Чахар-Бах», что означает «четыре сада». Территория сада была разделена на четыре участка. Строгая геометричность планировки подчеркивалась с помощью мощеных дорожек, растений и канальцев с водой. В центрах квадратов были установлены небольшие бассейны, облицованные разноцветными керамическими плитками, которые являлись главным украшением всего сада. Вода — источник жизни, она питает жизнь и дает очищение. В мусульманском мире вода у символизирует рай, и без нее немыслим райский сад. Изобилие раскидистых деревьев создавали живительную тень под которыми можно было отдохнуть. А журчание воды и запахи ароматных трав создавали прекрасное место размышлений и напоминание о рае. [2]

Согласно источнику, составленному Леккобытовым в 1836 году, вокруг Иреванской крепости - во внешнем городе было 1736 домов, 5 площадей, 8 мечетей, 5 церквей, 6 караван-сарая, 1670 лавок, 9 общественных бань, 1470 виноградников и садов, 40 мельниц. В отличие от Леккобытова, И. Шопен пишет, что в городе Ереване 1730 домов. 792 из этих домов находились в Шахри (Старый город), 622 в Тепебаши и 322 в районе Демирбулаг [6].

Среди мечетей своей красотой и величиим выделялась мечеть Гаджи Гусейнали хана, известная как Голубая мечеть. Такое название она получила благодаря покрытию купола и минарета синей плиткой. Построенная в 1760-1768 гг. иреванским ханом Гаджи Гусейнали ханом Каджаром (1759-1783 гг.), эта мечеть отличалась наличием во дворе каменной площади с фонтаном и густо затененными деревьями вокруг нее [3].

Прихожане могли совершить омовение и охладиться перед намазом, а затем отдохнуть на уютных площадках под тенью деревьев.

Несмотря на оккупацию Россией в первой половине XIX века, город Иреван сохранял свою красоту и принадлежность азербайджанским тюркам. О нем пишет Б. Еличовская: «Иреван — совершенно татарский (азербайджанский — ред.) город с виду, он очень красив издалика. Равнина, на которой расположен город, выглядит как огромная цветочная корзина. Белые дома, башни, развалины замков, покрытые разноцветной черепицей мечети и

великолепные минареты: все это, затерялось в садах, окруженных аллеями пирамидальных кипарисов, все увито виноградниками, коврами плюща, все украшено розами и гранатовыми кустами. Река Занги водопадом льется с высокой горы на равнину и открывает глубокое русло в скалах, направляется к городу и исчезает в непроходимых дебрях всевозможной зелени». [5, с. 36].

Литература:

1. Mustafa N., İrəvan Şəhəri, Bakı - 2013.
2. Гасанова А.А., «Сады и парки Азербайджана» Баку-Ишиг, с. 303, 1996 г.
3. Гусейнов Р. Н «Азерб. Демокр. Республика и трагическая судьба азербайджанского города Иревана. Ист, политика, культура. Сборник статей 2018.
4. «Крепость Эривань со стороны Занги», Утверждение русского владычества на Кавказе, Тифлис: Типография Я. И Либермана, 1901, Том IV С. 164.
5. Наджафлы Г., Азербайджан в XVIII – XIX веках. Бишкек, «Бийиктик», 2010.
6. Шопен, И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее соединения к Российской империи. СПб., 1852.
7. Bournoutian G.A. The khanat of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa California and New York, 1992 41
8. Lych H.F.B., Armenia, Travels and Studies, 2 vol. 1901
9. <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/3/27/istoriya-irevana.html>
10. <https://1news.az/news/20150207091644230-Istorik-Nazim-Mustafa-V-1905-1906-godakh-armyane-unichtozhili-bolee-10-tys-azerbaidzhantsev/>

**S.Abdullayeva
F. Ahmedova**

Landscape and urban planning structure of the ancient city of İrevan

Key words: Iravan, the ancient city, khanate, structure, Muslim gardens, heritage, history.

Among the ancient cities of Azerbaijan, the city of İrevan, the capital of the İrevan Khanate, occupies a special place. Repeatedly subjected to wars and destruction, the city was restored over and over again and continued its development as one of the most picturesque cities of its era. This is how it was described by numerous travelers of the Middle Ages. For all the seeming chaos inherent in the structure of cities of that time, the lines of the main streets formed a clear planning basis for the city. The Khan's palace, mosques, residential areas were buried in luxurious greenery like "Gardens of Eden". Until the first half of the 19th century, the city of İrevan retained its beauty.

**S.Abdullayeva
F. Əhmədova**

Qədim İrevan şəhərinin landşaft və şəhərsalma strukturu

Açar sözlər: İrəvan, qədim şəhər, xanlıq, struktur, müsəlman bağları, irs, tarix.

Azərbaycanın qədim şəhərləri arasında İrəvan xanlığının paytaxtı İrəvan şəhəri xüsusi yer tutur. Dəfələrlə müharibələrə və dağıntılara məruz qalan şəhər yenidən bərpa olunaraq dövrünün ən mənzərəli şəhərlərindən biri kimi inkişafını davam etdirmişdir. Qədim şəhər orta əsrlərin çoxsaylı səyyahları tərəfindən belə təsvir edilmişdir. O dövrün şəhərlərinə xas olan görünən xotik quruluş, əsas küçələrin xətləri şəhərin aydın planlaşdırma əsasını təşkil edirdi. Xan sarayı, məscidlər, yaşayış massivləri "Cənnət bağları" kimi dəbdəbəli yaşıllıqlar içində basdırılmışdı. XIX əsrin birinci yarısına qədər İrəvan şəhəri öz gözəlliyini qoruyub saxlamışdır.

SƏNƏTŞÜNASLIQ

İradə Köçərli

Sənətsünaslıq doktoru
professor

UOT 78.01

İRƏVANIN MUSIQİ HƏYATI

Xülasə: Məqalədə İrəvan şəhərinin musiqi həyatından bəhs edilir. Fransız səyyahları C.Şarden və İ.Şopenin kitablarından tarixi məlumatlar verilmiş, Sərdar sarayındakı musiqi məclisinin (1673) təsviri təqdim olunur, həmçinin digər mənbələrə əsaslanaraq mühüm faktlar da açıqlanmışdır. Azərbaycan xalqının çoxəsrlik musiqi yaradıcılığından - xanəndəlik və aşiq sənətindən, xalq mahnı və rəqs sənətindən, hərbi orkestrdən, idman oyunlarının musiqisindən və s. Baxmayaraq ki, İrəvan tarixi-mədəni mühit kimi itirilsə də, xalqın bədii irsi yaşamağa davam edir.

Açar sözlər: musiqi, xalq mahnısı, xanəndəlik, aşiq sənəti, musiqi məclisi, mədəni irs

Azərbaycanın qədim şəhəri – İrəvan, oğuz-türklərin yaşadığı ulu torpaq... Yaşıl ağaclar, meşələr, çəmənlər, meyvəli-çiçəkli bağlar qoynunda yaşayan şəhər: Sərdar bağı, Dəlmə bağları, Xan bağı, Güllü bağ... Neçə yüzilliklər boyu şəhərin füsunkar gözəlliyi – möhtəşəm qala divarları və qüllələri, gözəl imarətləri, karvansaraları, memarlıq üslubu və gözəlliyi ilə seçilən məşədləri, rəngbərəng şüşələrdən düzəldilmiş şəbəkəli hamam binaları, meydanları... şəhərin sakinlərini, qonaqlarını heyran etmiş, öz ecazkar seyrinə salmışdır.¹ Sərdar sarayı isə bir çox yazıçılar, şairlər, səyyahlar tərəfindən vəsf edilmiş, onu görənləri məftun etmişdir: naxışlar, bəzəklər, hörüyə bənzər zəncirələrlə dolu olan möhtəşəm saray, çin memarlıq üslubunda, heyranedici və təkrarolunmaz incə tikilişə malik, günəşin şüalarından, gecələr şamların işığından bərq vuran güzgülü-şüşəbəndli salon, əzəmətli yay köşkü, mərmər hovuzlar, fəvvarələr, əsrarəngiz güllər və çiçəklər, uçuşan rəngarəng quşlar, cəh-cəh vuran bülbüllər... Lap Şərq nağıllarındakı kimi...

Gül ola, bülbül ola! Xoş avaz, çal-çağır, musiqi, saz, söz olmaya.... bu mümkündürmü? Əlbəttə ki, yox!!! İrəvanın Xan sarayı saysız-hesabsız

¹ Ф.Алиев. М.Алиев. Нахчыванское ханство. Баку, 2011,с.72. Kitabda İrəvan xanı Hüseynəli xanın Kəlbəli xana müraciət edərək İrəvan hamamlarının pəncərə-şəbəkəsi üçün 400 rəngli şüşə istəməsi haqqında sənəd qeyd olunub.

nəğməli, sözlü musiqi məclislərinə, dəbdəbəli ziyafətlərə, saz və söz gecələrinə şahidlik etmişdir. Saraya ən nüfuzlu şair və alimlər, məşhur xanəndə və sazəndələr, ustad aşqlar dəvət olunur, xanın və onun qonaqlarının, rəsmi elçilərin, səfirlərin qarşısında çalib-çağırırdılar. Sənətə və sənətkara dəyər verən İrəvan Sərdarı sarayın yay köşkündə tez-tez musiqi məclisləri təşkil edir, “istirahətinin şən saatlarını məhz burada” keçirirdi.¹ “1673-cü ildə İrəvanda olan Fransız səyyahı Jan Şardən “Səyahətnamə” əsərində Sərdar sarayında Qulam şahın (o, şahın İrəvanda elçisi idi) şərəfinə verilən musiqi məclisini təsvir edir. Şardənin sözlərinə görə, güləşçilərin yarışma səhnəsindən sonra həyati çadırlarla örtüldü, gözəl xalılarla bəzədilər, sonra böyük musiqiçilər və rəqqasələr dəstəsi gətirildilər. Avropa səyyahı yazır: “.. onlar iki saatdan artıq səhnədə oldular və heç kəsdə darıxma hissi yaratmadılar. Hökmdar bütün bu vaxtı onlara tamaşa etdi, şahın elçisi ilə, məclisdəkilərlə söhbət etdi və məni Avropa haqqında danışmağa vadar etdi. Ətraf əyalətlərin hakimləri də şah sarayında olduğu kimi, bu cür xidmətçilərə malikdirlər. Musiqiçi və rəqqasələr də qulluqçular zümresinə aiddir. Şərqdə əylənmək və ya bir-biri ilə xoş rəftar etmək xatirinə rəqs etmək adəti yoxdur. Onlarda rəqs həmişə incəsənət kimi mövcud olub, bu mənada Avropa teatr sənətinə bərabərdir... Musiqiçiləri və rəqqasələri mimlər və ya məzhəkəçilər saymaq olar, daha doğrusu, onların göstərdikləri tamaşa onların operasıdır.”² J.Şardənin Sərdar sarayında keçirilən musiqi məclisini təsvir etməsi və onu operaya bənzətməsi bir daha İrəvanın musiqi həyatının yüksək səviyyəsindən xəbər verir. Göründüyü kimi, bu – təkcə musiqili-poetik məclis deyil, səhnələşdirilmiş böyük bir musiqili tamaşa idi (rəqslərin, solo və birgə (xor) oxumanın, şeirin, teatr ünsürlərinin və s. musiqi ilə müşayiət olunan). Qeyd edək ki, əslində, operanın yaranması ideyası da musiqiçi, şair, sənətsevərlərin topladığı məclislərdə (*kamerata*), XVII əsrin əvvəllərində İtaliyanın Florensiya şəhərində yaranmışdı. İlk dövrlərdə bu tamaşalar “dram musiqidə” (*dramma per musica*) adlanırdı. Hətta, ilk opera sayılan “Dafna” operası “musiqili nağıl” (*favola in musica*) kimi təqdim olunmuşdu və indiki anlamda “opera” deyildi. XVII əsr isə, bütün Avropada ilk İtalyan operalarının hömranlıq etdiyi, janrın formalaşması, inkişafı, yayılması dövrü kimi dəyərləndirmək mümkündür. 1673-cü ildə isə Fransada, J.B.Lüllinin, rəqslərin üstünlük təşkil etdiyi, yalnız bir operası yaranmışdı. Bu baxımdan, Şardənin təsvir etdiyi musiqili

¹ И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской-области в эпоху ее присоединения к Российской-Империи. Санкт-Петербург, 1852, с.896. Kitabın 898-902-cü səhifələri İrəvanın musiqi həyatına həsr olunmuşdur.

² Иреванское ханство. Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана. Баку, 2010, с.191-210

tamaşanı “onların operası” adlandırması heç də təəccüblü deyildir və ilk operaları xatırladan çoxhissəli təmtəraqlı saray musiqili-məclisi avropalıda müəyyən assosiativ təsəvvürlər, nağıl-tamaşalara bənzər görüntü və hisslər yaradırdı.

Musiqi təkcə xan sarayında – İrəvanda deyil, “əyalətlərdə” də səslənmiş, eləcə də,

xalqın gündəlik həyatının ayrılmaz parçası olmuşdur. İrəvan və onun ətraf mahallarında musiqi sənəti bir neçə istiqamətdə inkişaf etmişdir:

1. Xanəndə və sazəndə ifaçılığı sənəti. Azərbaycanın bir çox iri şəhərlərində saray musiqi həyatı bərq vuran cah-calalı, təmtərağı, sevilən sənətkarları, tamaşa tipli musiqi və şeir gecələri ilə məşhur idi. Bu haqda “Azərbaycan musiqi tarixi” kitabında zəngin məlumatlar vardır: ozanların “hələ Atilla dövründə və Atilla sarayından başlayaraq... qopuzları ilə saraylarda... bahadırları tərənnüm” etməsi, Nizaminin poemalarında saray məclislərinin poetik təsviri və Gəncə şəhərini Şərqi mədəniyyət mərkəzi kimi tanıtməsi, 1377-ci ildə Təbriz sarayında Soltan Hüseynin yanında Ə.Marağainin qələbə çaldığı elm və sənət məclisi, Ambrazo Kontarininin Uzun Həsənin saray musiqiçiləri haqqında yazıları, Əmir Teymurun Səmərqənd və başqa şəhərlərə, Sultan I Səlimin Osmanlı sarayına məşhur Azərbaycanlı musiqiçiləri özü ilə aparması və onların saray həyatı, Şah İsmayılın saz alətini saraya gətirərək keçirdiyi ədəbi-bədii məclisləri, Təbriz Miniatur Məktəbinin Azərbaycanlı rəssamlarının saray musiqi ziyafətlərinə həsr olunmuş məşhur rəsmləri və s..¹ Bu baxımdan, İrəvan şəhəri də istisna deyildi və sarayda keçirilən musiqili gecələr bu ənənənin məntiqi davamı idi. İrəvanın xan sarayının mühüm tərkib hissəsini xanəndə və sazəndələr təşkil edirdi. Sarayda musiqiçilərdən ibarət musiqiçilər dəstəsi saxlanılır və xan sarayına xidmət edən təbəqəyə aid olunurdu. Musiqiçilər dəstəsi, əsasən, kişi çalğıçılarından və xanəndələrdən, həm də rəqqasə qızlardan ibarət idi. Musiqiçilər xanın hörmətli qonaqları, elçiləri, qarşısında çalıb-oxuyur, saray rəqqasələrinin cazibədar rəqslərini öz çalğıları ilə müşayiət edirdilər. Xan sarayında güclü səsə, şaqraq zənguləyə malik, geniş diapazonlu, zil səslili, sadə xalqın içindən çıxan xanəndələr yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, muğam improvizasiyaları (“şeyri nəğmə kimi oxuyan”), musiqili deklamasiyalar oxumuşlar.

Xanəndə və sazəndə ifaçılığı sənəti neçə yüzilliklər boyu durmadan inkişaf etmiş, görkəmli muğam ustadları sayəsində davam edərək xalq musiqi yaradıcılığı, aşiq sənəti ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmiş və xalqın milli sərvətinə çevrilmişdir. Məşhur Azərbaycan xanəndəsi, Avropa musiqiçiləri ilə eyni səhnəni bölüşən, bir çox şairlər tərəfindən vəsf olunan Ərdəbilli Səttar həyat və yaradıcılığının bir hissəsini İrəvan şəhərində

¹ Azərbaycan musiqi tarixi. Ic. Bakı, 2012. Bax s.62, 224, 14, 364, 383, 364

keçirib. Səttarla eyni dövrdə yaşayıb-yaradan xanəndələrdən biri İrəvanlı **Əli Əsgər** olmuşdur¹. O, öz məharətinə görə, Səttarla müqayisə edilib, onunla rəqabət apara biləcək yeganə xanəndə hesab olunub. Bu dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən İrəvan xanəndələrindən biri də **Cümşüd** olmuşdur. Cabbar Qaryağdı oğlu, İrəvanda olarkən artıq ahıl yaşlarında olan xanəndənin şərəfinə Xeyriyə konserti vermişdir. Cabbar Qaryağdı oğlu isə, Azərbaycanın və bütün Zaqafqaziyanın sevimli xanəndəsi kimi, İrəvan şəhərində də məşhur olub, bir çox toy məclisləri, el şənliklərində iştirak edib. “İrəvanda xal qalmadı” məşhur mahnısı da məhz bu şəhərdə - toy məclisində “gəlin tərifləməsi” zamanı bədahətən yaranaraq ifa olunub. Həmin il Cabbar İrəvan şəhərində tarzən Şirin Axundov və kamançaçı Qulu ilə birlikdə konsert proqramı ilə çıxış etmişdir. Cabbar Qaryağdının İrəvandakı “Hürrem” bulağı başında, böyük izdiham qarşısında çıxışı haqqında isə hələ də əfsanələr dolaşmaqdadır.

2. Aşıq sənəti. İrəvan şəhəri və onun yaxın ətrafı – İrəvan çuxuru, eləcə də mahalları, xüsusi ilə də Göyçə mahalı aşıq sənətinin beşiyi hesab olunur. Burada çox zəngin bir mədəni irs – saz-söz inciləri, çoxlu sayda aşıq havaları, dastan, rəvayət, nağıl və s. toplanmışdır. Xalq deyimlərinə görə, bu torpağın körpə balaları sazın səsi ilə dünyaya göz açır, sazın laylası ilə böyüyüb-başa çatır, özü ilə bu sehri bütün ömrü boyu yaşadır, son mənzilə də onun sədalari altında köçüb gedir. İrəvan şəhərində və onun ətrafındakı mahallarda uzun əsrlər boyu aşılqlar el-el, oba-oba gəzib, gözəl nəğmələr oxuyub, gözəlliyi, məhəbbəti tərənnüm edib, dastanlar yaradıb, xalq qəhrəmanlarını vəsf ediblər...

İrəvanın Kor Aşığı² isə şəhərin yaraşıqlı imarətlərlə cərgələnən küçələrində, güllü-bağatlı meydanlarında, çayxanalarda, meyxanalarda, karvansarlarda çalıb-oxuyur, ona qulaq asanları sazın, sözün, havanın və öz səsinin, xoş avazının cazibəsinə salır, qəlbinin ən incə tellərini oyadırdı. Hər kəs bu havalara hakim kəsilərək, hər şeyi unudub, sanki nəfəsini saxlayıb, söylənilənləri içinə şəkir, ilahi hislərə qapanır, Dədə Qorqudun qopuzunun, qədim oğuzların qəbir-kurqanlarının, Ömür Babanın Qara quzeydəki tənha məzarının müqəddəs ruhuna, ulu səsinə-küyünə qovuşurdu.

Çox yəqin ki, görkəmli rus alim-orientalisti, yazıçı-publisist, diplomat və səyyah P.İ.Paşinonu heyratə gətirən, ovsunlayan da İrəvanda aşığın oxuduğu bu havaların qüdrəti olub. O, İrəvan şəhərində eşitdiyi Azərbaycan xalq melodiyasını yaddaşına həkk etmiş və dahi rus bəstəkarı M.P.Musorqskiye ötürmüşdür. M.P.Musorqski isə 1877-ci ildə həmin havanı sözləri ilə birlikdə nota köçürmüşdür:

¹ Bu haqda bax F.Şuşinski. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. Bakı, 1985, s.52, 55, 144

² Z.Məhərrəmov. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik. Bakı-2010.s.270, 274. 239-240

Bu bazar, Çarsu bazar, aman, aman ey,
İçindən bir kız çıxar, aman ey,
Əlində davat-kalem, aman, aman ey,
Dərdlərə dərman yazar, aman ey.¹

Çox təəssüf ki, 1939-cu ildə M.Musorqskinin əlyazması çap olunarkən mahnının sözləri musiqi mətnindən çıxarılıb, başlıqdakı “Zaqafqaziya-İrəvan” yazısı isə saxlanılıb. Bundan sonra musiqi nümunəsi, məhz bu sözlərə görə - İrəvanı erməni şəhəri bilən və əsil həqiqətdən xəbəri olmayan rus-sovet oxucusu üçün “Erməni mahnısı” olaraq tanınıb (və ya tanındılıb) və bir çox elmi ədəbiyyatda, M.P.Musorqskinin erməni mahnısını nota köçürməsi haqqında səhv məlumatlar gedib. Son araşdırmalardan isə məlum olur ki, M.P.Musorqski erməni deyil, məhz Azərbaycan xalq mahnısını nota yazmışdır.²

İrəvan və Göyçə aşığı mühitində yaranan “İrəvan Çuxuru”, “İrəvan gözəlləməsi”, “İrəvan gəraylısı”, “Göyçəgülü”, “Göyçə gözəlləməsi”, “Göyçə qaragözü”, “Köhnə Göyçə”, “Kəvəri” və s. havaları bu yerlərin abu-havasını, saf insanların duyğularını ifadə edən musiqili-poetik abidələridir. Sanki əbədi olaraq göy bürcütək sayrısan, ulduzlar sırasına bənzəyən aşığılar şəcərəsi də burada yetişmişdir: Ozan Heydər (XV), Ozan İbrahim (XV), Miskin Abdal (XVI), Ağ Aşiq (XVII), Aşiq Alı (XVIII), Aşiq Ələsgər (XIX)...

İrəvan Gimnaziyasının müəllimi S.Zelinskinin bir məqaləsinə də diqqət çəkmək istərdik. O, Aşiq Valehin 24 bənddən ibarət “Vücutnamə”sini (“Əvvəl-axır”) erməni aşığının adına yazmış və erməni folklor nümunəsi kimi təqdim etmişdir. Şeirdə bir insanın həyatı – doğulduğu andan başlayaraq 100 yaşınadək ömrü təsvir olunur. Şeirdə janra xas olan, İslam dini ilə bağlı görüşlər, bir sıra özəl cəhətlər – Zəməzəm suyu, Sirat körpüsü və s., Azərbaycan xalqına xas adət və ənənələr ifadə edilir. Bütün bu təsvir olunanlar, erməni yalanını bir daha üzə çıxarır. Bir qədər də irəliyə gedək. Fikrimizcə, “Vücutnamə”lərin qaynaqları qədim dövrlərə – türklərin tanrıçılıq dünyagörüşünə gedib çıxır: Orxon-Yenisey yazılarını – “Kül tigin” daş kitabəsini yada salaq. Kitabədə Kül tiginin 7 yaşdan 47 yaşa kimi – ölümünə kimi keçən həyatı qısa şəkildə daş abidəyə yazılıb. Kül tiginin 7, 10, 16, 21, 26, 27, 31, 47 yaşında göstərdiyi igidliklər, keçirdiyi döyüşlər, ələ keçirdiyi torpaqlar, var-dövləti, ölümü və s. haqqında səlnamə daşlara həkk olunub. Yazıda kağan haqqında “Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik kağanı”, Kül tiginin anası haqqında “Umay tək (ana tanrı) anam xatun”

¹ Aşiq Ədəbiyyatı Antologiyası. II c. Aşiq poeziyası. Bakı, 2017, s.567

² Əlyazma ilk dəfə olaraq musiqişünas T.Seyidova (Skvirskaya) tərəfindən üzə çıxarılmış və Azərbaycan xalq havası olduğu sübuta yetirilmişdir.

ifadələri keçir. Kitabə Kültiğin haqqında “göylərdə diri edilənəcən...” sözləri ilə tamamlanır və Kültiğinin ölümündən sonra Tanrıya qovuşması fikrini ifadə edir. Göründüyü kimi, zaman keçdikcə, məzmun, forma və struktur dəyişsə də, nəql nəzmlə əvəz olunsada, əsas bədii ideya – ana xətt qorunub saxlanılıb və indi də aşiq vücudnaməsini daş kitabələrə aparən yolun izləri aydın şəkildə görünməkdədir.¹ **Çünki Bilqamısının əbədi həyat axtarışında Gündoğana səfəri bu qədim diyardan keçib, Nuh Peyğəmbərin oğlu Yafətin (Yafəsin) Türkünə getdiyi yol – türkün yolu bu torpaqlardan baş alıb.**²

2. Xalq-məişət musiqisi. İrəvan və onun ətrafı – “...Azərbaycanın tarixi folklor bölgəsi kimi... zəngin xalq yaradıcılığı irsinə malik bir mühitdir. İrəvan və İrəvan çuxurunun göyünü-yerini, dağını-dərəsini, kəndini-şəhərini, hətta daşını-çınqılını, gül-çiçəyini türkün vətən anlayışı çərçivəsində təqdim edən, bu torpağa iddiamıza haqq verən də onun etnoqrafiyası, toponimiyası, folklorudur.”³ İrəvan şəhərində, eləcə də, İrəvan çuxuru ərazisində çoxlu sayda folklor nümunələri toplanmışdır⁴. Toplanan materiallar arasında əmək nəğmələri – holavarlar, sayaşı sözləri, xırman nəğmələri, mərasim-bayram nəğmələri, haxıştalar, bəhslər, deyişmələr, laylalar, bayatı və ağılar da vardır. Adları çəkilən bu lirik janrlar musiqi ilə bağlı olan sənət nümunələridir və ənənəvi olaraq, ədəbi folklor musiqi folkloru ilə qoşa addımlamışdır. Xalqımız öz hiss və həyacanını, ən ülvə duyğularını, ən müsbət insani keyfiyyətlərini, daha çox ana və qızlar tərəfindən oxunan layla, ağı, bayatılarda – sadə, səmimi, bəzən hətta sadələvh, ürəyə yaxın doğma bir dillə musiqi səslərinə düzmüş, qəlbə yatan gözəl nəğmələr ərsəyə gətirmişdir.

b) Rəqslər. Azərbaycan el rəqsləri, oyun havaları milli incəsənətimizin nadir inciləri sırasındandır. Tam əminliklə söyləmək olar ki, milli rəqslər xalqımızın ən müsbət keyfiyyətlərinin ifadəsidir: mərd, cəsur, qorxmaz, əyilməz, ciddi, dəyanətli kişi obrazı və zərif, gözəl, nazlı, həyalı, təmkinli, ləyaqətli qadın obrazı. Xalqımız insanlarda görmək istədiyi, arzuladığı ən ali hiss və dəyərləri məhz rəqslər vasitəsilə ifadə etmişdir, desək, mənəcə yanılmazıq. Çiyin-çiyinə, qol-qola, əl-ələ, göz təması üstündə yaranan, birlik rəmzi olan “Yallı”larımız....

İrəvanda “Yallı” rəqsləri daha çox kişilər tərəfindən oynanılmışdır. Hələ Qobustan qayalıqlarında rəsmi verilən “Yallı”larımız, qədim oğuz-türklərinin yaşadığı bu ulu torpaqda dərin kök salmış və indi oynanılan bu

¹ Ə.Rəcəbov. Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı 1993.s.77-83.

² Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-Наме. Баку,1987, s.25

³ Azərbaycan folklor antologiyası. İrəvan və İrəvan çuxuru folkloru. Xk. Bakı, 2004, s.20

⁴ Orada, Atalar sözləri İrəvan sakini M.Qəmərlı tərəfindən söylənmiş (s.268), Antologiyada İrəvan şəhəri ilə bağlı nağıl və rəvayətlər, bayatılar toplanmışdır: “İrəvan sərdarı”, “Dəmlə”, “Ərəbgir” və s.78-79.

növ rəqslərin xoreoqrafik xüsusiyyətlərindən demək olar ki, fərqlənməmişdir.

İrəvanda və şəhər ətrafı bölgələrin toy mərasimlərində, el şənliklərində əksər xalq rəqs havaları – “Yallı” rəqsinin növləri kimi tanınan “İrəvan” (“Dörd ayaq”), “Köçəri”, “Üç ayaq”, “Bətulla”, və s., “İrəvan guşəsi” (“Köhnə Xançobanı”)¹ və d. rəqslər oynanırdı. “Köçəri” oynayanlar iki kiçik addımdan sonra atdıqları üçüncü addımda dizlərini azacıq qatlayar, çökərmişlər. Buna görə də bu rəqsə əvvəllər “Çökəri” deyilmişdir”.² Həmin rəqs elementi hal-hazırda milli xoreoqrafiyanın itirilmiş elementlərdən biridir. İ.Şopen Azərbaycan qızlarının oynadığı “Mirzəyi” rəqsini isə incəliklərinə qədər təsvir etmişdir.³ İrəvanda, hal-hazırda unudulmuş bir xoreoqrafik rəqs kompozisiyası da oynanırdı. Bu – “Güvəng” adlanan, qadınların oynadığı saray rəqs növlərindən biri idi.⁴ İndi bu rəqsin yalnız bəzi elementlərini digər milli rəqslərin tərkibində sezmək mümkündür. Görkəmli rəssam Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875), çox güman ki, dümbəkdə çalan “Rəqqasə” şəklini bu gözəl xanımların rəqsinin təsiri altında çəkmişdir.

c) Zurnaçılar dəstəsi. Xalq tərəfindən sevilən bu çalğıçılar dəstəsinin əsas aləti, ənənəvi olaraq, zurna və müşayiətçi qismində balaban aləti olmuşdur. Bu dəstəyə çox vaxt böyük nağarada çalan ifaçı və aşıqlar da daxil idi. Zurnaçılar dəstəsi, hiss və həyəcanın coşqusu, ehtirashlılığı, oynaqılığı ilə fərqlənən xalq rəqslərinin, oyun havalarının yaradıcıları və daimi ifaçıları idilər. Onlar kəndbəkənd, el-el gəzib, oxuyub-çalır, xalqı şənləndirirdilər. Zurnaçılar dəstəsinin daha bir mühüm funksiyası da var idi. Müharibə, döyüş vaxtı onlar ordunun qabağında gedir və döyüşən əsgərləri milli havalarla ilhama gətirir, düşməni isə, alətin, yeri gəldikdə, “zəhmli”, qulaqbatırıcı, güclü səsləri ilə vəlvələyə, qorxuya salırdı.⁵

d) Zorxana – həm xan sarayında, həm də xalq arasında geniş yayılmış, sevilən idman-yarış xasiyyətli xalq sənət növlərindən biridir. İrəvanda zorxanalar bayram günlərində, mərasimlərdə, el şənliklərində, eləcə də saraylarda keçirilir və yarış-tamaşa şəklində təşkil olunurdu. Zorxanada həm xüsusi geyimli güləşçilər, həm də yumruq döyüşçüləri iştirak edirdilər.⁶ Onlar əllərində qumro aləti tutaraq yarışa girir, rəqsvari hərəkətlər edir, sonra isə güləşməyə başlayırdılar. Səhnə şəklində qurulan Yarış-tamaşa qara zurna,

¹ Zülfüqar Hacıbəyov və Azərbaycan musiqi folkloru. Bakı, 2019, s.31

² Azərbaycan folklor antologiyası. İrəvan və İrəvan çuxuru folkloru. Xk. Bakı, 2004, s.68

³ И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской-области в эпоху ее присоединения к Российской-Империи. Санктпетербург, 1852, s.900

⁴ Orada, s.900

⁵ Orada, s.898

⁶ Şardən. Parisdən İsfahana səyahət. Amsterdam 1711, Bakı, 1994

tulum, qoşa nağara, böyük nağara, təbil səsləri ilə müşayiət olunurdu. Yarışda qalib gələn tərəfə böyük mükafatlar verilir.

1. Mehtər musiqisi. Mehtər musiqiçilər dəstəsi avropalılar tərəfindən “türk orkestri” adlandırıldı. Dəstəyə zurna, boru, tuluq zurnası, şeypur, bəzən karanay kimi güclü səsə malik nəfəs alətləri, dəf, qaval, davul, kiçik və böyük türk nağaraları daxil idi. Dəstə daha çox hərbi funksiya daşıyır, mühüm dövlət tədbirlərində, elçilərin, qonaqların qarşılanması və yola salınmasında, yürüş və döyüşlərdə iştirak edir, eyni zamanda, bir çox bayramlarda, mərasim şənliklərində çalır, xalqı sanki səfərbər edir, bir yerə toplayırdı. Qeyd edək ki, musiqi tarixində yaranan ilk hərbi orkestr məhz “türk mehtər dəstəsi (takımı)” olmuşdur. Mehtər musiqisini eşidən avropalılar onun səsinə heyranə olmuş, vahiməyə düşmüş və nümunə götürərək avropa hərbi orkestrlərini yaratmağa başlamışlar. Məhz İ.Şopen İrəvanda səslənən Hərbi orkestr haqqında məlumat vermiş və səsinə aldığı təəssuratı təsvir etmişdir.¹ Mehtər musiqisi Avropa bəstəkarlarını da ilhama gətirmiş, onlara “türk marşı” adı verilmiş, V.Motsart, J.Bize, C.Rossini və digər dahi qərb bəstəkarları “a la turka”lar yazarkən məhz türk mehtər marşlarına istinad etmişlər.

Qeyd edək ki, İrəvan şəhəri bir çox illər ərzində Osmanlı sultanları tərəfindən ələ keçirildiyindən burada məhz türk mehtər musiqisinin təsiri daha güclü olmuşdur. Azərbaycanın digər şəhərlərində isə XII yüzilliklərdə mehtərlərin idarə etdiyi “Nağaraxana”lar – saray nağaraçılar dəstəsinin mövcudluğu haqqında məlumatlar vardır.² Şamaxı rayonunun kəndlərindən birinin “Nağaraxana” adlanması da buna sübutdur.

Deyilənlər bir daha sübut edir ki, İrəvan qədim Azərbaycan şəhəridir və xalqımızın yaratdığı zəngin musiqi irsinin böyük bir hissəsi bu şəhərin (və şəhərkənarı ətrafı) payına düşür. İrəvan – tarixi-mədəni mühit olaraq itirilsə də, xalqın sərvəti yaşamaqdadır. Azərbaycan xalqı neçə minilliklər boyu yaratdığı maddi-mənəvi nümunələri hafizəsində, yaddaşında qoruyub yaşadır, yenilərini yaradır və həqiqətin təntənəsinə inanır.

¹ И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской-области в эпоху ее присоединения к Российской-Империи. Санкт-Петербург, 1852, s.898

² Azərbaycan musiqi tarixi. Ic. Bakı, 2012, s.253

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan musiqi tarixi. İc. Bakı, 2012
2. Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı 1993
3. Şardən. Parisdən İsfahana səyahət. Amsterdam 1711, Bakı, 1994
4. Иреванское ханство. Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана. Баку, 2010
5. И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской-области в эпоху ее присоединения к Российской-Империи. Санкт-Петербург, 1852
6. Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-Наме. Баку, 1987

I. Kocharly

The musical life of the Irevan city.

Key words: music, folk song, singing, love art, musical assembly, cultural heritage.

This article is about the musical life of the Irevan city. Within the framework of the article, a description of a musical *majlis* in the Sardar Palace of Irevan, is given from the work “Journey” (1673), by the French traveler Jean Charden, as well as interesting information from the work of I. Chopin and other important facts are revealed based on different sources. The article tells about the musical creativity of the Azerbaijani people, which lasts for centuries in the Irevan: the art of khanende and Ashugs, folk songs and dance creativity, music of military and sport games and so. All of the above proves that Irevan (and its environs) owns most of the rich musical heritage created by the Azerbaijani people. Although Irevan has been lost as a historical and cultural environment, the wealth of the people continues to live.

И. Кочарли

Музыкальная жизнь города Иревань

Ключевые слова: музыка, народная песня, пение, искусство любви, музыкальный ансамбль, культурное наследие.

Статья о музыкальной жизни города Иревань. В рамках статьи приводятся описание музыкального меджлиса в Сардарском дворце Иревана (1673), французского путешественника Ж.Шардена,

исторические сведения из книги И.Шопена, а также раскрываются важные факты, на основе других источников. Повествуется о многовековом музыкальном творчестве Азербайджанского народа – об искусстве ханенде и ашыгов, народном песенно-танцевальном творчестве, военном оркестре, о музыке спортивных игр и т.д. Хотя Иревань утрачен, как историко-культурная среда, а художественное наследие народа – продолжает жить.

Xəzər Zeynalov

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
khazar.zeynalov@yandex.ru

UOT:75.04

XIX ƏSRDƏ İRƏVANDA DİVAR BOYAKARLIĞI, KAŞIKARLIQ VƏ RƏSNLƏR

Xülasə: Məqalədə XIX əsrdə qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvanda geniş yayılmış divar boyakarlığı, kaşıkırlıq və rəsm sənətindən danışılır. Müəllif qeyd edir ki, tətbiqi sənət əsərlərinin üslub və kompozisiya xüsusiyyətləri Azərbaycanın digər bölgələri ilə oxşarlığa malik idilər. Divar boyakarlığı və dəzgah rəsmləri çiçəklənmə dövrünə qədər qoymuşdu. XIX əsrin ikinci yarısında Mirzə Qədim İrəvani öz yaradıcılığı ilə böyük şöhrət qazandı. O, İrəvan sərdarının sarayı üçün çəkilmiş portretlər seriyasının müəllifidir. Rəssam həmçinin akvarel və tempera ilə rəsmlər çəkmişdir. Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığı realist Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: İrəvan incəsənəti, divar boyakarlığı, kaşıkırlıq, rəsm, Mirzə Qədim İrəvani.

İrəvan şəhəri tarixən Qərbi Azərbaycanın mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzi olmuşdur. Şəhər “XVI əsrin əvvəllərində Zəngi çayı sahilində dağlarla əhatə olunmuş düzənlikdə salınmışdır” [1, s. 212]. İrəvanda və onun ətrafında xalq yaradıcılığı, dekorativ-tətbiqi sənətin müxtəlif növləri geniş yayılmışdı. İrəvanda müxtəlif sənətkar məhəllələri mövcud idi. Yerli sənətkarlar – dulmuşlar, toxucular, boyaqçılar, misgərlər, zərgərlər və başqaları Azərbaycanın və Şərqi digər bölgələri ilə müntəzəm sənət əlaqələri saxlayırdılar. İrəvan sənətkarlarının hazırladıqları məmulatlar Azərbaycan hüdudlarından kənarda da yüksək qiymətləndirilirdi. əsrlər boyu davam edən sənət ənənələri xalq içərisində yaşamış, son onilliklərə qədər davam etmişdir.

Divar boyakarlığı. Kaşıkırlıq. Azərbaycan monumental rəngkarlığının əsas növlərindən olan divar boyakarlığı geniş yayılmışdı. Maraqlıdır ki, üslub və bədii kompozisiya baxımından İrəvan divar boyakarlığı Azərbaycan və orta Şərqi ölkələri incəsənəti ilə oxşar cəhətlərə malikdir. Miniatur boyakarlığına xas olan şərti kompozisiya həlli, əlvan və parlaq rənglərdən istifadə, ənənəvi mövzu və süjetlərin (“Şahnamə”, “Leyli və Məcnun” motivləri, realist mənzərə və məişət təsvirləri, portretlər, eləcə də fantastik

süjetlər, xeyirin şərlə mübarizəsini əks etdirən rəmzi xarakterli kompozisiyalar, gül və quşlardan ibarət lirik pannolar və s.) əks olunması İrəvan divar boyakarlığını Azərbaycanın digər məktəbləri ilə, xüsusən Təbriz məktəbi ilə yaxınlaşdırır. Divar boyakarlığının yaradılmasında əsasən tempera və yağlı boyadan istifadə olunurdu. Ənənəvi olaraq ictimai və dünyəvi tikililərdə divar boyakarlığı süjetli görüntülərlə, dini tikililərdə isə oynaq və ritmik kompozisiya həllinə malik həndəsi ornamentli təsvirlərlə təmsil olunurdu. Süjetli təsvirlərin ən kamil nümunələri İrəvan sərdar sarayında yerləşirdi, ornamental təsvirlərin zəngin nümunələrinə isə Göy məsciddə rast gəlinir.

Sərdar sarayı İrəvanda inşa olunan ən böyük saray hesab olunurdu. Saray zəngin interyer və eksteryer bəzəklərinə malik idi. İnteryerdə əsasən yağlı boya və tempera ilə işlənmiş süjetli və süjetsiz kompozisiyalar, tarixi və mifoloji şəxsiyyətlərin, dövlət və hərbi xadimlərinin portretləri yerləşirdi. Arasahələr isə şirli kaşı tavaçıqları və bir-birinə nəzərən müxtəlif bucaq altında yerləşdirilib (ışığı fərqli bucaqlar altında əks etdirərək zəngin optik təəssürat yaratmaq üçün) ritmik kompozisiya əmələ gətirən güzgü hissələri ilə bəzədilmişdi. Eksteryer bəzəklərinə gəlinə, burada kaşıkariq sənəti nümunələri üstün idi. Şirli və şirsiz kaşı plitələrinin (bir üzü kaşı ilə örtülən bişmiş kərpiclərin) növbəli düzülüşü sadə həndəsi formalar – romb, düzbucaqlı, haşiyə və s. əmələ gətirirdi. Həndəsi formaların asketik sadəliyinə baxmayaraq onlar zəngin dekorativ işləmələrlə bir neçə qat bəzədilirdi. XIX əsrdə İrəvan Sərdar sarayının interyerində təmir bərpa işləri aparılmış, buraya yeni rəsmlər, portretlər əlavə olunmuşdu. Sarayda bərpa işləri ilə görkəmli ornamentalist və portretçi rəssam Mirzə Qədim İrəvani məşğul olmuşdu. İstedadlı Qarabağ sənətkarı Usta Qəmbər Qarabaği XIX əsrin sonlarında Şəki xan sarayının bərpası zamanı burada dekorativ divar və tavan pannoları işlədiyi kimi, Mirzə Qədim İrəvani də həmin əsrin ortalarında İrəvanda Sərdar sarayında işləmiş, güzgülü zalı bərpa etmiş, uzunluğu 2 m, eni 1 m. olan qalın kətan üzərində divara bərkidilmiş portret-pannolar (panellər) işləmişdir.

Sərdar sarayının əsas bəzək işləmələrindən biri də güzgüdür. Güzgü və gəc bəzəklərindən Gəncə, Şuşa, Şəki və digər şəhərlərdə də istifadə olunmuşdur. Lakin ölçülərinə, kompozisiyasının ahəngdarlığına və bədii-estetik xüsusiyyətlərinə görə İrəvandakı Sərdar sarayının güzgülü zalı şübhəsiz ki, ən gözəl nümunələrdən kimi dəyərləndirilə bilər. “XIX əsrin əvvəllərində tavanı güzgü, divarları portretlərlə bəzədilmiş Sərdar sarayı Tehrandakı Gülüstan və Səadətabad saraylarında olduğu kimi ...kitab miniatürlərinə yaxın olan süjetli təsvirlərə malik plitələrlə örtülmüşdü” [3, s. 73].

İrəvandakı dini abidələrin bədii tərtibatında Göy məscid xüsusilə seçilir. Göy məscid zəngin ornamental kompozisiyalarla nəfis bəzədilmiş

qiymətli və hazırda İrəvanda yeganə məsciddir. Onun müasir eksteryerində kvadrat formalı üzlük şirlənmiş kaşı tavacıqlarından dekorativ tərtibat vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Əsasən ağ, mavi, göy, sarı və qəhvəyi rəngdə olan tavacıqlar bir-biri ilə ahəngdarlıqla qovuşaraq ritmik həndəsi ornamental kompozisiya həlli əmələ gətirirlər. Həndəsi kompozisiyalı kaşı bəzəklərindən Göy məscidin dövrümüzədək mühafizə olunmuş yeganə minarəsinin bəzədilməsində də məharətlə istifadə edilmişdir. Minarənin qiblə istiqamətində, şərəfinin altında divara şirli kaşı ilə yazılmış “Allah” sözü bərkidilmişdir. Həmçinin şərəfinin qapısı üzərində eyni üsulla “Ya Əli” sözləri bənd edilib. Maraqlıdır ki, “Ya Əli” ifadəsi günbəzin iç tərəfinin yuxarı hissəsində dairə boyunca səkkiz dəfə təkrarlanır. Məscidin Şiəlik təriqətinə mənsubluğu olun bədii tərtibatında çox dolğun əks olunmuşdur. Yazılar bəsit qrafik kompozisiyaya malik olub Kufi xəttinin sadələşdirilmiş formasını xatırladır.

Bəzəklərin kompozisiya həlli baxımından İrəvandakı Göy məscid Şuşadakı Gövhər ağa məscidi, eləcə də Gəncə Cümə (Şah Abbas) məscidi ilə oxşar cəhətlərə malikdir. Bu isə öz növbəsində İrəvan bədii məktəbinin Qarabağ, Gəncə, həmçinin Naxçıvan, Marağa, Təbriz məktəbləri ilə bədii sənətkarlıq əlaqələrinin mövcud olduğunu göstərir.

Göy məscidin əsas günbəzi xaricdən tamamilə mayolika ilə örtülmüşdür. əsas hissəsi göy rəngdə olan mayolika nümunələri sarı kaşı ilə ahəngdarlıqla əlaqələndirilərək sadə görünüşlü, eyni zamanda zəngin estetik təəssürat yaradan kolorit effektinə malikdir. Məscidin əsas portalı stalaktit formasında olub Bakıdakı Şirvanşahlar saray kompleksinin əsas portalını xatırladır. Lakin həmin abidədən fərqli olaraq Göy məscidin portalı göy-mavi kaşı tavacıqları ilə bəzədilmişdir. İrəvandakı göy məscidin həm eksteryer, həm də interyer bəzəkləri demək olar ki, yalnız həndəsi ornamentlərdən ibarətdir ki, bu da onu Naxçıvan bədii ənənəsinə yaxınlaşdırır.

XVIII əsrdə inşa edilmiş Abbas Mirzə məscidi (Xan məscidi) zəngin dekorativ tərtibata malik olmuşdur. XX əsrin ortalarında baxımsız vəziyyətə düşən və tədricən uçulub dağılan bu abidə, hazırda tamamilə sökülmüşdür. Ötən əsrin sonlarında, əsrimizin əvvəllərində çəkilmiş fotolarda həmin məscidin iki divarının qalıqları əks olunub. Bişmiş kərpicdən tikilmiş divarlar üzərində İrəvan monumental sənəti üçün xarakterik olan rombşəkilli bəzək motivləri diqqəti cəlb edir. Bu bəzək motivləri xan məscidinin daha əvvəl çəkilmiş forosəkillərində də aydın görünür. Minalı və minasız kərpiclərin növbəli kombinasiyası ilə əmələ gətirilən rombun nisbətən iri ölçüləri bədii kompozisiyaların monumentallığından xəbər verir. Bu cəhət məscidin köhnə fotoları ilə də təsdiq olunur. Romb kənardan tünd, daxildən açıq rəngli kərpiclərdən təşkil olunmaqla xüsusi bədii effekt yaradır. Rombun daxilində eyni rənglərdə ikinci cərgə (bala romb) yerləşir ki, bu da

Azərbaycan dekorativ sənətində geniş yayılmış kompozisiya formasıdır (“hamilə buta”). Abidənin ikinci divarında da romb formalı maraqlı dekorativ kompozisiya diqqəti cəlb edir. Minalı və minasız kərpiclərin ahəngdar düzülüşündən yaradılan bu kompozisiyada “Allah” kəlməsi müxtəlif kombinasiyalarda təkrarlanır. Həmin kombinasiya Bərdədəki “Allah-Allah” türbəsinə (XIV əsr) və eyni dövrdə inşa edilmiş Naxçıvanın Qarabağlar kəndindəki on iki üzlü türbəni xatırladır.

Təsviri sənət. İrəvan şəhərində təsviri sənətin köklü ənənələri vardır. Burada təsvir sənət xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı sahələrindən və miniatür sənətindən qaynaqlanmışdır.

XIX əsrdə İrəvanda klassik Azərbaycan təsviri sənətinin ən məşhur simalarından biri olan Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875) yaşayıb yaratmışdır. O, həmin dövrdə təkcə İrəvanın deyil, bütövlükdə Azərbaycanın tanınan rəssamı olmuşdur. Cəmi 50 il ömür sürməsinə baxmayaraq zəngin bədii irs qoyub getmişdir. Mirzə Qədim İrəvani əsasən ornamentalist və portretçi rəssam kimi ad çıxarmışdır [5].

Mirzə Qədim İrəvani şəhərin rus qoşunları tərəfindən işğalından (1827) iki il öncə xarrat ailəsində anadan olmuşdur. Onun irsini tədqiq etmiş görkəmli alim N.Miklaşevskayanın fikrincə, atası Məmmədhüseyn (Məhəmmədhüseyn) kişi adi xarrat olmayıb bədii yonma sənətini mükəmməl bilən bir sənətkar olmuşdur. O, bədii sənətkarlığı oğlu Qədimə lap uşaq yaşlarından sevdirə bilmişdi. Qədim bir qədər böyüdükdən sonra imkanlı atası onu Tiflis progimnaziyasına oxumağa göndərir. Progimnaziya təhsilini başa vuran Qədim təxminən 1840-cı ildə İrəvana qayıdır və poçt şöbəsində teleqrafçı vəzifəsinə düzəlir. Mirzə Qədim bu vəzifədə 35 il – ömrünün sonunadək çalışıb. Mirzə Qədim İrəvani 1875-ci ildə kollec asessoru rütbəsində İrəvanda vəfat edib [2, s. 87].

Mirzə Qədim əsasən sulu və yağlı və sulu boya, həmçinin tempera ilə şəkillər çəkmişdir. O, milli realist üslubun yaradıcısı hesab olunur [4]. Rəssamın kiçik ölçülü rəsmləri kağız və karton, iri ölçülü əsərləri isə (panel rəssamlığı nümunələri) bərk kətan üzərində çəkilib. Rəssamın milli məişət elementləri ilə zəngin olan əsərləri şərq incəsənətinə xas rəngarəngliyi və dekorativliyi ilə seçilir. Onun yaradıcılığı Qacar üslubuna yaxın olub ənənəvi miniatür sənəti ilə Avropa akademik rəssamlığının sintezindən qaynaqlanır. Rəsmlərdəki rəngarənglik, sadə süjet xətti və simvolika şərq incəsənəti təzahürləridir. Kompozisiyanı perspektiv quruluşu əsasında əks etdirməyə cəhd isə Avropa rəssamlığını xatırladır. Rəssamın bədii irsi Bakıda Milli İncəsənət Muzeyində, Tbilisidə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində və Sankt-Peterburqda, Dövlət Ermitajında saxlanılır.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığı əsasən iki - erkən və yetkin dövrlərə bölünür. Yaradıcılığının erkən dövrü yeniyetməlik illərindən İrəvanda Sərdar sarayının bərpasına qədər olan dövrü (XIX əsrin 40-50-ci

illərini) əhatə edir. Bu dövrdə rəssam ipək və qızılı saplardan tikmələr, kağız üzərində trafaret-rəsmlər, klassik şərq üslubunda sadə süjetlər (“Qızıl gül və bülbül”), laklı və şüşə üzərində rəsmlər çəkmişdir. Onun erkən dövr portretlərindən “Xəncərli kişi”, “Rəqqasə”, “Dərviş”, “Molla” və başqalarını göstərmək olar. Bu dövrdə rəssamın yaradıcılığı hələ inkişaf mərhələsində idi. “Dərviş” portretində dərvişin paltarının ədəklərinin, əllərinin (barmaqlarının) sxematik təsviri, müəyyən kompozisiya şərtlilikləri rəssamın yaradıcılığının hələ tam formalaşmadığını göstərir.

Mirzə Qədimin yaradıcılığının ikinci, yetkin dövrü XIX əsrin 50-ci illərində təsadüf edir. Həmin dövrdə o, İrəvanda sərdar sarayının bərpası işinə cəlb olunmuş, güzgülü zalı bərpa etmişdi. Bununla yanaşı Mirzə Qədim saray üçün dörd böyük portret panno işləmişdi. Yağlı boya ilə çəkilmiş bu portretlər Azərbaycan panel incəsənətinin ilk nümunələri hesab edilir. Realist tərzdə işlənmiş bu portretlərdə Fətəli şah, Abbas Mirzə, İrəvanın sonuncu xanı Hüseynqulu xan və “Şahnamə”nin əfsanəvi personajı olan Rüstəm-Zal təsvir edilmişlər.

Mirzə Qədim İrəvanının Qacar üslubuna yaxınlığı ilə seçilən portretləri XIX əsrin digər tanınmış Azərbaycan portretçi-rəssamları – Allahverdi Əfşar, Məhəmməd Əfşar, Əbdül Qasım Təbrizi və başqalarının bədii üslubu ilə müəyyən yaxınlıq təşkil edir. Bu, İrəvan rəssamlıq ənənələrinin Azərbaycanın digər rəssamlıq mərkəzləri ilə sıx yaradıcılıq əlaqələrinə malik olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Naxçıvan Ensiklopediyası. AMEA, Bakı. - 2002.
2. Миклашевская Н. М. Художники XIX в. Мирза Кадым Эривани и Мир Мохсун Навваб // Под ред. Полевого В. М. – в кн. Искусство Азербайджана. Том IV. Баку. -1954.
3. Shkolnaya O. Mirrored interiors of Iranian and Caucasus architecture of the XVIII–XXI centuries // İncəsənət və mədəniyyət problemləri beynəlxalq elmi jurnalı №1 (71), Bakı. - 2020.
4. Görkəmli Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvani // <https://news.milli.az/culture/144156.html>
5. Rəssamlığımızın Mirzə Qədim İrəvani Zirvəsi // https://azertag.az/xeber/Ressamligimizin_Mirze_Qedim_Irevani_zirvesi-1060572

Kh.Zeynalov

**Wall painting, majolica and drawing in Irevan
in the 19th century**

Key words: Art of Irevan, mural painting, majolica, drawing, Mirza Kadym Irevani.

The article talks about wall painting, majolica and drawing, which became widespread in the 19th century in Irevan, an ancient Azerbaijani city. The author notes that the stylistic and compositional features of works of applied art were similar to other regions of Azerbaijan. Wall painting and easel drawing reached a rapid flowering. In the second half of the 19th century, the artist Mirza Kadym Irevani, the author of a series of portraits created for the palace of the Irevan Sardar, became famous for his work. He is also the author of watercolor and tempera drawings. The artist's work had a great influence on the development of realistic Azerbaijani fine arts.

Х.Зейналов

**Стенопись, майолика и рисунок
в Иреване в XIX веке**

Ключевые слова: Искусство Иревана, стенопись, майолика, рисунок, Мирза Кадым Иревани.

В статье говорится о стенописи, майолике и рисунке, получивших большое распространение в XIX веке в Иреване – древнем азербайджанском городе. Автор отмечает, что стилистические и композиционные особенности произведений прикладного искусства имели сходство с другими регионами Азербайджана. Достигли бурного расцвета стенопись и станковый рисунок. Во второй половине XIX века прославился своим творчеством художник Мирза Кадым Иревани, автор серии портретов, созданных для дворца Иреванского сардара. Он является также автором акварельных и темперных рисунков. Творчество художника оказало большое влияние на развитие реалистического азербайджанского изобразительного искусства.

Nərminə Ağayeva

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Memarlıq və incəsənət institutu
nermine2014@mail.ru

UOT-792.01

İRƏVANIN QOCAMAN SƏNƏT OCAĞI

Xulasə: Məqalədə Azərbaycan teatr sənətinin inkişafına əvəzsiz töhfələr vermiş qədim Azərbaycan torpağında İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının yaranma tarixindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, 140 illik tarixi olan bu sənət ocağı bütün fəaliyyəti boyu məharət və əzmkarlıq nümayiş etdirərək bədii yaradıcılığın qüdrəti ilə mübarizə aparıb. Müəllifin məqsədi Azərbaycan teatr sənətinin geniş coğrafiyasında İrəvan teatrının yerini müəyyən etmək, onun tarixi keçmişinin əsl mahiyyətini əks etdirmək və müasir fəaliyyət reallıqlarını göstərməkdir.

Açar sözlər: İrəvan şəhəri, İrəvan teatrı, teatr sənəti, tamaşalar, qastrollar.

Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı öz işgüzar kollektivi, geniş tamaşaçı auditoriyası və dəyərli sənət xadimləri ilə Qərbi Azərbaycanı özündə ehtiva edən yeganə mədəni məkan olaraq zamanın tələblərinə uyğun öz İrəvanı, irəvançılığı üçün mübarizə aparan, haqq səsi ilə Ermənistan adlanan dövlətə öz bədii kredosu ilə birbaşa meydan oxuyan, döyüşə çıxmağa hazır olan bir sənət ocağıdır.

140 illik tarixini öz əməli məcmusunda əks etdirən, torpaqlarımızın ərazi bütövlüyü uğrunda mədəniyyət-sənət-söz səngərində döyüşərək üçrəngli bayrağımızı başı üzərində dalğalandıran İrəvan Teatrı vətənpərvər tamaşaları ilə öz müqəddəs mübarizəsini aparır, İrəvan, Qarabağ həqiqətlərini, ermənilərin uydurma soyqırımı yalanlarını ifşa edir, o mənfur, tarixi düşmənlərimizin xalqımıza qarşı ardıcıl şəkildə törətdikləri soyqırımı faciələrini faktların gerçəkliyi, səhnə təəcəssümü ilə göstərir, öndərlərimizin sülh və əminəmənlıq fəlsəfəsini dünyaya səsləndirməyə çalışır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 14 iyul 2022-ci il tarixli sərəncamında İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: "Azərbaycanlıların tarixən köklü yaşadıkları mühüm elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınan İrəvan mahalında 1882-ci ildən

etibarən fəaliyyətə başlayan teatr sonrakı dövrlər ərzində özünün zəngin repertuarında milli ədəbi-bədii fikrin nailiyyətlərinə daim xüsusi yer verərək tamaşaçıların rəğbətini qazanmış və mədəniyyət salnaməmizə yaddaqalan səhifələr yazmışdır“.

1882-ci il 2 aprel tarixində, kasıb tələbələrə kömək məqsədi ilə, Məşədi İsmayıl və Vasaq Mədətovun "Tamahkarlıq düşməni qazanar" əsərinin tamaşasını ikinci dəfə oynamaqla peşəkar fəaliyyətə qədəm qoyan İrəvan Teatrı, Firudin bəy Köçərlinin Qori Müəllimlər seminariyasını bitirdikdən sonra 1885-ci ildə İrəvan şəhərinə gəlişi, İrəvan Teatrının həyatında ciddi dönüş yaratdı. Sonrakı illərdə uzun müddət bu vəzifə görkəmli teatr xadimi Yunis Nurinin üzərinə düşdü. Bu sənət ocağı məhz belə ziyalıların əzmkar zəhməti nəticəsində yaşaya, yarada bildi (1).

Bu böyük sənət ocağının, işığına geniş kütləni toplamaq iqtidarına malik olan sənət məbədinin dəfələrlə təzyiqlərə və deportasiyaya məruz qalmasına, müvəqqəti hal olaraq statusu endirilməsinə, mərkəzdən əyalətə köçürülməsinə, binasızlıq şəraitinə salınmasına, tam qapadılmasına baxmayaraq, heç vaxt öz fəaliyyətini dayandırmadı, əksinə daha da məhsuldar çalışdı. Bu məhsuldarlıq elə bir həddə gəlib çatdı ki, ideologfiyanın teatr sənətinə böyük ehtiyacı olduğu o dövrdə, məhz bu teatrın aktiv fəaliyyəti, yenidən qurulmaqda olan sosialist sisteminin diqqətini özünə cəkdi. Bu rejim, gələcəkdə bu teatrın imkanlarından gərəyincə istifadə edə biləcəyini anladı və 1928-ci ildə Ermənistan Sosialist Respublikası tərəfindən İrəvan Azərbaycan Teatrına dövlət statusu verildi. 1935-ci ildə isə teatr ölməz C.Cabbarlının adını daşımaq haqqı qazandı (2, s.26).

Uzun illər teatrın fəaliyyətindən öz ideologiyasının təbliği məqsədi ilə kifayət qədər yararlanan, lakin həmişə xalqımıza qarşı düşməni mövqedə dayanan bu millətin hökuməti, teatrın, ideoloji fəaliyyəti ilə yanaşı milli özünüdərkətmə istiqamətində apardığı geniş və dolğun fəaliyyət prinsiplərini də görərək, həmin prinsipləri dağıtmaq üçün 1951-ci ildə teatrın qapadılması qərarını verdi.

İrəvan Teatrı 1951-ci ildən 1967-ci ilə qədər başı minbir bəlalardan keçən bir fəaliyyət dövrü yaşadı. Kollektivin üzvləri prinsipial şəkildə müxtəlif yerlərdə tamaşalar hazırlamaqla teatrın fəaliyyətinin davam etməsini qoruyub saxlaya bildilər.

1967-ci ildə Ermənistan hökuməti, yerli ziyalıların təşəbbüsü və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının səyi nəticəsində, bu qədim sənət ocağının növbəti dəfə bərpasına dair sərəncam verdi. Teatr ilk olaraq, adını daşdığı Azərbaycanın görkəmli ədibi C.Cabbarlının "Sevil" tamaşası ilə açılış etdi. Az müddət ərzində kollektiv toplanmağa başladı. Hətta Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunun bütöv bir kursu bu teatra göndərildi. "Sovet Ermənistanı" qəzetində redaktor işləyən Hidayət Orucov teatra rəhbər təyin olundu. Redaksiyadan ayrılma, Hidayət müəllimi uğurlu

bir ömür yolunun yolçusuna, İrəvan Teatrını isə Qafqazda nüfuzlu bir sənət ocağına çevirdi.

Vəzifəsinə mənliyi kimi münasibət göstərən bu gənc vətənpərvər insan az zaman içində, məqsədli şəkildə Azərbaycan teatr və ədəbi mühitinin diqqətini İrəvan Teatrına cəlb etdirdi. Teatrı Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Anar, Əkrəm Əylisli, Niyazi Şərifov, Ağakşi Kazımov Hüseynağa Atakşişiyev və bu kimi bir sıra nüfuzlu ziyalıların yaradıcılıq meydanına çevirdi. Maestro Niyazi, Mehdi Məmmədov, Tofiq Kazımov, Zəfər Nemətov və sair görkəmli sənət adamları ilə keçirilən görüşlər İrəvan Teatrına olan marağın miqyasından xəbər verirdi.

Az zaman kəsiyində C.Cabbarlının “Sevil”, “Aydın”, “Yaşar”, “Solğun çiçəklər”, B.Vahabzadənin “İkinci səs”, A.Ostrovskinin “Cehizsiz qız”, K.Qoldoninin “İki ağanın bir nökrü”, U.Şekspirin “Axırı xeyir olsun”, Onilin “Qarağaclar altında məhəbbət”, Ş.Qurbanovun “Sənsiz”, N.Vəzirovun “Hacı Qəmbər” Həsən Seyidbəylinin “Sən nə üçün yaşayırsan”, Nəbi Xəzrinin “Əks səda”, İlyas Əfəndiyevin “Atayevlər ailəsi”, Hidayətin “Məhəbbət yaşayır hələ”, “Məni qınamayın”, M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah”, “Lənkəran xanının vəzirü”, “Molla İbrahim Xəlil kimyagər” və sair bu kimi bir-birindən sanballı əsərlərlə repertuar yeniləndi. Bununla da teatra daha çox maraq və tamaşaçı cəlb edildi. Həmin repertuarın bədii keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün teatra, Nəsir Sadıqzadə, Baxşı Qələndərli, Ağakşi Kazımov, Aleksandr Samsonoviç, Vəli Babayev və başqa bu kimi yaradıcılıq dəsti-xətti bir-birindən fərqlənən tanınmış peşəkar, rejissorlar dəvət olundu.

Teatr dəfələrlə Gürcüstan, Naxçıvan, Gəncə, Bakı, ümumiyyətlə Azərbaycanın demək olar ki, əksər bölgələrinin tamaşaçıları qarşısında uğurlu çıxışlarla böyük tamaşaçı auditoriyasına tanındı.

Beləliklə, 1978-ci ilə qədər yüksək nailiyyətlər əldə edən İrəvan Teatrının dövlət statusu almasının 50 illiyi yubiley tədbirlərinin zamanı yetişdi. Teatr, Bakıda uzunmüddətli qastrol səfərinin həyata keçirilməsi kimi mühüm bir təntənənin bəxş olunması mükafatına Heydər Əliyevin əvəzsiz qayğısı ilə nail oldu. 1984-cü ilə qədər bu sənət ocağı özünün genişmiqyaslı nüfuz dairəsi ilə qürurverici bir intibah dövrünü yaşadı...

Lakin xəbis və millətçi ermənilərin həmin ildən etibarən teatrın məhv edilməsi üçün atdıqları xəyanətəkar addımlar, 1989-cu ildə bu böyük, ölməz sənət məbədinin öz dədə-baba yurdundan zorla çıxarılması ilə nəticələndi.

Unutmaq lazım deyil ki, belə xəyanətləri ermənilərdən dəfələrlə görən bu sənət ocağının, tarixin səhifələrində özünə parlaq bir yer tutan İrəvan ictimai və ədəbi mühitindəki müstəsna işləri, onun, ümumən İrəvan şəhərində fəaliyyətə başladığı dövrün ilk anlarından boy verən, xalqımıza qarşı düşmənçilik mövqeyində olan bir toplum içində 1928-ci ildə dövlət statusunu qazanmaq iqtidarına qədər yüksələn və hələ də davam edən varlığı,

gəcəli-gündüzlü, yorulmadan və fədakarcasına sərf etdiyi zəhməti, bacarığı, istedadı, peşəkarlığı ilə çalışan əzmkar kollektivin bu günə qədərki milli mənafe mövqeyində öz yüksək sənət qüdrəti ilə layiqincə təmsil olunmasının təzahürüdür.

İrəvan Teatrının tarixinə saldıığımız bu yazıdakı nəzərlər, bu fikri əsaslı şəkildə sübuta yetirdi ki, teatr sənətini sevən ağıllı, müdrik, işinə can yangısı göstərən, vəzifəsinə milli mövqe nöqtəsindən yanaşan, qayğıkeş, fədakar və əzmlı insanların apardığı iş həmişə böyük zirvələrə yol alır.

Bu gün biz, hal-hazırkı kollektivin üzvləri də, İrəvan teatrının qazandığı bu şöhrətin, ənənələri qruyub saxlamaqla yanaşı, daha da geniş vüsət alması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində, fəaliyyətimizi gecəli-gündüzlü, əzmlə davam etdirməyin təkcə vəzifə borcumuz olmadığını, həm də bir milli mənafe və vətəndaşlıq görəvimiz olduğunu bütün varlığımızla dərk edirik...

O zamanlar qocaman, çılpaq bir ağacın qurumuş budaqlarını xatırlatmağa başlayan, böyük tarixi keçmişə malik C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının belə fəaliyyət prosesi 1989-cu ilə qədər davam etdi. 1988-ci ildən başlayan, bütün Qərbi Azərbaycanı başına alan erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri etnik təmizləmə nəticəsində, əmlakı əlindən alınmaqla, Ermənistan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin məqsədli şəkildə, məcburi göndərişi ilə Neftçala rayonuna qastrol səfərinə sürgün edilmiş bu başı bəlalı sənət ocağı 1989-cu ildə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinə deportasiya olundu...(2).

İrəvan Teatrı tarixən bir sənət ocağı olaraq təkcə sənət məkanı kimi deyil, həm də bir mübarizə meydanı olaraq daima milli mənafe uğrunda çarpışan qalaça kimi mübarizə aparmış, döyüşmüş, müdafiə olunmuş, qorunmuş, yeri gəldikcə zərbələr endirmiş, basılmış, qələbə çalmış, ağır "itkilər" versə də zəfər bayrağını heç zaman əlindən verməmişdir.

1994-cü ildə yenidən dövlət statusu aldıqdan sonra teatr yeni ruhla çalışmağa başladı. 2000-ci ildən bu günə qədər İrəvan Teatrında yaranmış dönüş, dinamik inkişaf, əldə olunan uğurlar teatrın yeni inkişaf mərhələsinə çatması və nüfuz dairəsinin genişlənməsi bizim də həyatımızda əhəmiyyətli bir faktora çevrildi.

Teatr S.Rəhmanın "Yalan", Hidayətin "Məhəbbət yaşayır hələ", "Durnalar qayıdanda", "Bu dünyanın adamları", "Vətəndən vətənə köç", "Burdan min atlı keçdi", "İrəvanda xal qalmadı", "Ömürdən uzun gecə", A.Rəhimovun "Əsgər anası", "Məhəbbət və cinayət", "Pul hərisləri", R.İbrahimbəyovun, "Qum üstündə ev", Anarın "Telefon gecələri", "Təhminə və zaur", K.Abdullanın, "Elə bil qorxa-qorxa", Ə.Əmirlinin "Müqəddəs Valentin günü", İ.Əfəndiyevin "Məhv olmuş gündəliklər", "Unuda bilmirəm", "Boy çiçəyi", M.B.Marinyenin, "Oğru", Ə.Nesinin, "Toros canavarı", C.Okarnaççı və R.Farabuzinin "Sənətim cəmiyyət sinyorudur",

A.Çexovun “Elçilik (Təklif)”, İftixarın “Gülün, gülsün dünyamız”, “Dan yeri söküləndə”, “Körpü”, “İşıqlı, nurlu, sabah”, “Qurtuluş dastanı”, “Qalx ayağa Azərbaycan”, “Azərbaycan bayrağı”, “Soyqırımı tarixinin dastanı”, A.Makoyonokun “Tribunal”, Elçinin “Poçt şöbəsinə xəyal”, “Qatil”, Ü.Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun”, E.Hüseynbəylinin “Hamının günahı”, “Adəm və Həvvə”, İ.Məlikzadə və S.Ələsgərovun, “Subaylarınızdan görəsınız”, A.Babayevin “Xilaskar”, M.F.Axundzadənin “Əhvalatı-Sərgüzəşti-Vəziri-Xani-Lənkəran”, J.B.Molyerin “Məcburən doktor”, Hidayət “Vətəndən ağırdı Vətənin yükü”, M.F.Axundzadənin “Mürafə vəkilləri” və bu kimi bir çox başqa müəlliflərin əsərlərinin bir-birindən maraqlı premyeraları ilə öz sevimli tamaşaçılarımızı sevindirə bildik.

İrəvan Teatrının qastrol coğrafiyası da çox zəngindir. Teatr dəfələrlə xarici və ölkədaxili qastrollarda iştirak etmişdir. 2011-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin Qars, Ankara, İstanbul, Manisa, Muğla, Quşadası şəhərlərində iki tamaşa ilə-yazıçı-dramaturq Aqşin Babayevin “Xilaskar” və türk yazıçısı qr. Zihni Papaqçının, “Soyqırımı abidəsinin dastanı” əsərləri ilə təmsil olundu.

Teatr Heydər Əliyev fondunun vitse prezidenti Leyla xanım Əliyevanın başlatdığı “Xocalıya ədalət!” Beynəlxalq təbliğat və təşviqat kampaniyası çərçivəsində, 2013-cü ildə Türkiyənin Qars, İqdır, Manisa, Quş adası və Uşak şəhərlərində “Soyqırımı tarixinin dastanı” tamaşası ilə qastrol səfərində oldu.

“Xocalıya ədalət!” Beynəlxalq təbliğat və təşviqat kampaniyası çərçivəsində 26 fevral 2015-ci il tarixində, gürcü yazıçısı Nodar Dumbadzenin əsərlərinin motivləri əsasında hazırlanan “Didro” adlı tamaşa İrəvan Teatrının Binəqədi Rayon Ziyalılar Cəmiyyəti, Gürcüstan Mədəniyyət və Abidələrin Qorunması Nazirliyi və Heydər Əliyev adına Tiflis Dövlət Peşəkar Azərbaycan Teatrının birgə layihəsi olaraq həyata keçirildi. Teatr 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi, Türkiyə Cümhuriyyəti Anadolu Aydınlar Ocağı Başqanı, professor, doktor İbrahim Öztəkin dəvəti ilə Türkiyə Cümhuriyyətində genişmiqyaslı qastrol həyata keçirdi. “Türkiyə-Azərbaycan kultür və sənətdə “DEV” qardaşlıq və candaşlıq projesi” adı ilə reallaşan, Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın “Xocalıya ədalət!” Beynəlxalq təbliğat və təşviqat kampaniyası çərçivəsində gerçəkləşdirilən bu möhtəşəm layihədə türk yazarları Demet Çizmeli və Barış Pınar Çelebioğluğunun “Cümhuriyyətin ilk sədasi”, İftixarın “Nurlu ömrün anları” və “Soyqırımı tarixinin dastanı” tamaşaları təqdim olundu (3). 2018-ci il tarixində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı tarixinin 100-cü il dönümünün geniş təbliğ edilməsi və anım mərasimlərinin keçirilməsi məqsədilə Türkiyənin Trabzon, Sakarya, İstanbul, Ədirnə, Çanaqqala, İzmir, İnegöl və Ankara şəhərlərində genişmiqyaslı qastrol səfəri həyata keçirdi.

Teatr 2000-ci ildən bu günə kimi 100-dən artıq premyeralarla, Beynəlxalq layihələrlə həm ölkə daxilində, həm də xarici səfərlərdə Azərbaycan teatr sənətini təmsil və təbliğ edir. Diqqətəlayiq məsələ budur ki, İrəvana dönmək eşqini hər zaman özündə yaşadan İrəvan Teatrı heç vaxt tək-cə sənət məkanı kimi fəaliyyətini məhdudlaşdırmamışdır, həm varlığı ilə, həm də yaratdığı vətənpərvər ruhlu nəhəng tamaşalarla, torpaqlarını zəbt etmiş və onu isti yurd-yuvasından didərgin salmış düşməninə qarşı qəhrəmancasına mübarizə mövqeyində dayanmışdır. İnanıram ki, bu mövqe İrəvan Teatrı üçün hər zaman prioritet məsələ kimi aktiv qalacaqdır və kollektivimiz ölkə başçısının apardığı uğurlu siyasət sayəsində, respublikamızda gedən bugünkü parlaq inkişafın sabahımıza apardığı işıqlı yolda üzərinə düşən sahədə hər zaman öz işini aktiv fəaliyyət prinsipləri üzərində davam etdirəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan teatrının salnaməsi. I hissə (1850-1920) (toplayanı, tərtib edəni və izahların müəllifi Qulam Məmmədli). Bakı: Azərnəşr, 1975, 583 s.
2. İsrəfil Məmmədov. "İrəvan dəftəri 3. Teatr tariximizdən səhifələr". Bakı, 2009, səh. 126.
3. İftixar Piriyev. İrəvan Teatrı. Bakı, 2022, 537s.
4. Nazim Mustafa. İrəvan şəhəri. Bakı, 2020, 292s.

N. Aghayeva

The venerable art center of İrevan

Keywords: İrevan city, İrevan theatre, theatrical art, performances, tours.

The article deals with the history of the establishment and ways of formation of the İrevan State Azerbaijan Drama Theater, which made invaluable contributions to the development of Azerbaijani theater art and was established in the ancient land of Azerbaijan, İrevan. It is noted that this 140-year-old art hearth has demonstrated struggle with its artistic power and persistence throughout its entire activity. The author's goal is to determine the place of the İrevan Theater in the great geography of Azerbaijani theater art, to reflect the truths of its historical past and the realities of its contemporary work.

Древнейший очаг искусства Иревана

Ключевые слова: город Иреван, Иреванский театр, театральное искусство, спектакли, гастролы.

В статье рассматривается история создания основанного в Иреване, на древней азербайджанской земле, Иреванского Азербайджанского Государственного Драматического Театра, который внес неоценимый вклад в развитие азербайджанского театрального искусства. Отмечается, что этот 140-летний очаг искусства на протяжении всей своей деятельности силой художественного творчества осуществлял борьбу, демонстрируя мастерство и упорство. Цель автора – определить место Иреванского театра в обширной географии азербайджанского театрального искусства, отразить истинную суть его исторического прошлого и показать реалии современной деятельности.

Aynurə Həşimova

Sənətsünaslıq və pedqoqika üzrə fəlsəfə doktoru,
böyük elmi işçi

AMEA –nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

aynura.hashimova@mail.ru

UOT 745

İRƏVAN XANLIĞININ TARİXİ, MƏDƏNİYYƏTİ VƏ İNCƏSƏNƏTİ

Xülasə: İrəvan xanlığı Azərbaycanın qədim ərazilərindəndir. Tarixi torpaqlarımız mövqelərimiz zəiflədikcə, torpaqlarımız daha böyük imperiyalar tərəfindən parçalanma siyasətinin siyahısına salınıb. Ali Komandanımız, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasəti sayəsində bir çox işğal olunmuş torpaqlarımız qəhrəman döyüşçülərimizin qələbəsi ilə işğaldan azad edildi. Yaxın gələcəkdə də əcdadlarımızdan bizlərə miras qalmış digər tarixi vətən torpaqları da, ədalətli olaraq Azərbaycan dövlətçiliyinə geri qaytarılacaq! Əsrlər boyunca Azərbaycanın tarixi gözəl güşələrindən olan İrəvan xanlığı da, digər vətən bölgələrimiz kimi, zəngin mədəniyyəti ilə dünya xalqlarını hər zaman heyratə gətirib. Bu zəngin torpaqlarda böyüdülən gözəl xanlarımız tərəfindən digər ölkələrin, xanlıqların hakimlərinə hədiyyə olaraq verilir və ən layiqli bəxşeyiş hesab edilirdi. Gözəl iqlimi olan İrəvan torpaqlarında böyüdülən qoyunların yunlarından rəngli yup saplar hazırlanaraq, dünyada misli bərabəri olmayan İrəvan xalçaları toxunaraq, miras qaydası ilə nəsil-dən-nəsilə ötürülərək zamanımıza qədər saxlanılmışdır. İrəvan xanlığında yaşayan, yaradan sənətkarlarımızı, incəsənət xadimlərimizi, alimlərimizi, filosoflarımızı, tarixçilərimizi yeni nəsilin nümayəndələri tanımalı və bilməlidirlər. Milli dəyərlərimiz olan Azərbaycanın sənət əsərləri tarixin bir yaddaşına çevrilərək, təmsil olunduğu vətənimizin məlumat daşıyıcısına çevrilir. Beləliklə də yaradılan sənət əsəri zaman keçsə də, tarixdə hər hansısa bir dəyişikliklər baş versə də, sənət əsəri öz müəllifinin və yaradıldığı məkanın sübutuna çevrilir.

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, mədəniyyət, xalçalar, vətən torpaqlarımız, irsimiz, sənətkarlarımız, tariximiz, milli dəyərlərimiz, rəngli yun saplar, sənət əsərləri.

Giriş:

Tarixdən də məlum olduğu kimi, vətən sərhədlərimiz geniş əraziləri əhatə edirdi. Qədim İrəvan xanlığının əsası Mir Mehdi xan tərəfindən qoyulub. Xanlıq Qarabağ, Naxçıvan və Maku xanlıqları ilə, Osmanlı

İmperiyası, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Borçalı, Qazax sultanlıqları ilə həmsərhəd olub. Mərkəzi İrəvan şəhəri idi.

Şəkil 1. İrəvan xanlığının xəritəsi

Şəhər inzibati cəhətdən 3 məhəlləyə bölünürdü. 1832-ci ildə burada 12 məscid qeydə alınmışdı.

Xanlığın mərkəzi iki hissədən ibarət idi. Qala və Bayır şəhəri sayılırdı.

1582-ci ildə İrəvan qalası inşa edilmişdi. Bu qala çiy kərpicdən ucaldılmışdı. Qala Zəngi çayının sol sahilindəki qayada inşa edilmişdi. Birinci divar ilə ikinci divar arasında dərin arx qazılmışdı. Mühəribə vaxtı arx su ilə doldurulurdu. Bayır şəhər qaladan şimalda salınmışdı. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan qalasında top və barıt istehsal edən zavodlar vardı.

Şəkil 2. İrəvan şəhərinin görünüşü. Rəssam Q.Serqeviç (1796)

**Şəkil 3. İrəvan qalasının Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi
(rəssam Frans Alekseyeviç Rubo)**

Şəhərdə toxuculuq, dulusçuluq, dabbaqlıq, çəkməçilik və papaqçılıq kimi sənətkarlıq sahələri xeyli inkişaf etmişdi. Dərzilik, zərgərlik, dəmirçilik və misgərlik də inkişaf etmiş sahələrdən idi.

İrəvan xanlığı Azərbaycanın bir hissəsi olaraq, azərbaycanlıların türkdilli yerli xalq olduğu haqda rus ordusunun qafqazdakı komandanı general Paskeviçin rəsmi məlumatlarında öz əksini tapmışdı. İrəvan qalasını çox çətinliklə ələ keçirən general Paskeviç xanlıqda əhalinin milli tərkibi haqda verdiyi məlumatda burada 10 min azərbaycanlı, 3 min erməni ailəsinin yaşadığını bildirirdi.

ABŞ-dan olan professor Castin Makkarti 1828-ci ilə qədər İrəvan xanlığı əhalisinin 80 faizinin azərbaycanlı olduğunu göstərir.

XVIII əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində İrəvan xanlığının vəziyyəti son dərəcə gərginləşir. Onu şimaldan gürcü hərbi qüvvələrinin hücum təhlükəsi, cənubdan isə Urmiya xanı Fətəli xan Əfşarın hücumları narahat edirdi. Digər tərəfdən isə xanlığın ərazisində məskunlaşmış ermənilərin düşmənçilik münasibətləri, onların pozuculuq fəaliyyəti ara vermirdi.

Məhəmməd xandan sonra hakimiyyətə Hüseynqulu xan Qacar gəldi. Onun hakimiyyəti dövründə İrəvan Rusiya imperiyasının dağıdıcı yürüşlərinə məruz qaldı. Hüseynqulu xanın hakimiyyəti dövrü İrəvan xanlığının mədəniyyətinin pik həddə çatdığı dövrüdür. İrəvanda Göy məscid və Sərdərabad mahalındakı eyni adlı qala Hüseynqulu xanın əmri ilə tikilmişdir.

Nadir şahın 1747-ci ilin iyulun 19-dan 20-ə keçən gecə sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə Azərbaycanda güclü qarışıqlıq yarandı, hər tərəfdə taxt-taca iddialar irəli sürülməyə başladı. Bu mübarizədə müvəqqəti

olaraq Nadir şahın qardaşı oğlu Əliqulu xan Adil şah adı ilə hakimiyyətə gətirildi. Lakin yeni şah müstəqil xanlıqların yaranmasının qarşısını ala bilmədi. Müstəqil olmağa çalışan Azərbaycan xanları taxt-tac iddiaçılıqlarına qarşı mübarizə şəraitində öz kiçik feodal dövlətlərini yaradırdılar.

1827-ci il oktyabrın 6-da İrəvan xanlığı ruslar tərəfindən işğal edilir və bu işğal 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə möhkəmlənir. Bu müqavilənin 15-ci bəndinə əsasən İran dövlətində və Osmanlı imperiyasında yaşayan erməni əhalisi Cənubi Qafqaza köçürülür.

İrəvan xanlığının ərazisi strateji əhəmiyyətə malik idi. Osmanlı imperiyasını, Gürcü knyazlıqlarını və İrani təziq altında saxlamaq üçün Lazarev, Paskeviç və başqa rus generalları erməniləri daha çox İrəvan xanlığının ərazisinə köçürtməyə çalışırlar. Sonralar Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" yaradılır və bu proseslər tarixi Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövlətinin yaranması ilə nəticələnir.

Bu cür tarixi dəyişiklər baş versədə tarixi heç kəs dəyişə bilməz. Heç də uzaq olmayan Azərbaycan tarixi nəsilərdən- nəsilərə ötürülərək qorunub saxlanılacaqdır. Vətən torpağı olan İrəvan xanlığının qədim sənəti, azərbaycanlılar tərəfindən salınan ulu yurd, hər zaman xalqımızın genetik yaddaşında və sənət əsərlərimizdə həkk olunacaq.

Şəkil 4. 1747-1828-ci illərdə mövcud olmuş İrəvan xanlığının bayrağı

İrəvan xanlığının dörd cür bayrağı olmuşdu. İrəvan xanlığının bayraqları da İrəvan sənətkarlarının bir sənət nümunəsidir. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalası rus qoşunları tərəfindən işğal edildiyi zaman İrəvan xanlığının 4 bayrağı rus qoşunlarının əlinə keçmişdi. Sonralar bu bayraqlar Tiflisdəki Qafqaz Hərb Tarixi Muzeyində saxlanılırdı. 1924-cü

İldə bu bayraqlardan yalnız ikisi Azərbaycan SSR Dövlət Muzeyinə (Azərbaycan Tarixi Muzeyinə) verilmişdir.

İrəvan xanlığı Azərbaycanın ən qədim, gözəl bölgələrindən biri olub. İrəvan xanlığında yüksək memarlıq abidələri ilə yanaşı, incəsənətində də yüksək sənət əsərləri də yaradılırdı. Şəhərdə İrəvan xan sarayını, abidələri bəzəyən rəngli şüşələr istehsal olunurdu. İrəvanda 7 rəngdə – moruğu, qırmızı, çəhrayı, göy, mavi, yaşıl və narıncı rənglərdə şüşələr istehsal edilirdi. İrəvan dülgərləri böyük Asya pəncərələri düzəltməkdə ad çıxarmışdılar. Təəssüflər olsun ki, rus qoşunlarının şəhərə hücumu zamanı şüşə zavodu dağıdılmışdı.

Azərbaycanın milli memarlıq abidələrini öyrənən alimlər var. Akademik Əbdülvahab Salamzadə Azərbaycan milli memarlıq tarixini öyrənən ilk alimlərdəndir, Naxçıvan, Şirvan memarlıq məktəblərin öyrənilməsində onun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Təbriz və Arran memarlıq məktəblərinin elmi cəhətdən müəyyənləşdirilməsi, onların kəşfi isə bilavasitə akademik Əbdülvahab Salamzadənin xidmətidir. Əbdülvahab Salamzadənin fəaliyyəti təkcə elmi-nəzəri yaradıcılıqla məhdudlaşmırdı. Alim bütün ömrü boyu Azərbaycanın bölgələrini gəzmiş, tarixi abidələrin vəziyyəti ilə tanış olmuş, onların ölçülərinin çıxarılmasında, bərpa eskizlərinin çəkilməsində iştirak etmişdir.

Şəkil 5. Sərdar sarayı — İrəvan Qalasının şimal-şərqində yerləşən, XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan memarlığı üslubunda inşa edilən keçmiş xan sarayı.

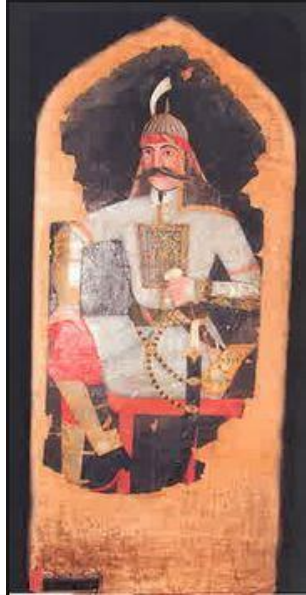

Şəkil 6. Sərdarsarayında Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvani tərəfindən çəkilmiş divar rəsmləri

İrəvanda digər sahələrlə yanaşı boyakarlıq sənəti də xüsusilə inkişaf etmişdi. İstedadlı Azərbaycan xalqı zəngin vətən torpaqlarında yaşayaraq, hər zaman yüksək bacarıqlarını nümayiş elətdiriblər. Belə istedadlı insanlardan biri də İrəvanın bacarıqlı ustası Mirzə Qədimdir. O, rəssamlığın bir çox sahələrində fəaliyyət göstərən sənətkarlardan olmuşdur, portret və

ornamental kompozisiyalar yaratmışdır. Azərbaycan dəzgah boyakarlığının banisi Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875) hesab edilir.

Akademik Rasim Əfəndi Mirzə Qədim İrəvani irsini tədqiq etmişdir. Rasim müəllimin Azərbaycanın tarixi incəsənəti, Qarabağ, İrəvan tarixindən haqqında bir çox elmi kitabları var. İncəsənətimizi dünyada tanıdan Rasim Əfəndiyevin Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətləri olmuşdur. Rasim müəllimin əsərləri Azərbaycan elminə əvəzsiz miras olmaqla yanaşı eyni zamanda gənc alimlərini də elmi axtarışlarında dəstəkdir.

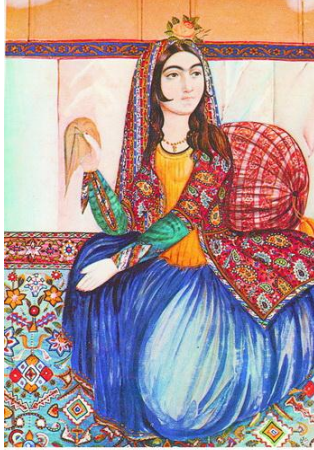

Şəkil 7. Həsən xan Qacarın Mirzə Qədim İrəvani tərəfindən çəkilmiş rəsmi

Mirzə Qədimin 23 əsəri günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Sulu boya və qələmlə çəkilmiş 20 ədədi Bakıda Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində nümayiş olunur. Mirzə Qədimin əsərlərini Azərbaycan incəsənəti tarixində yağlı boya ilə çəkilmiş ilk əsərlərdən saymaq olar. Onun əsərlərinin əksəriyyətində müəllifin imzası var. Təəssüf ki, Mirzə Qədim İrəvaninin əsərlərinin böyük bir qismi günümüzədək gəlib çatmamış, İrəvanda qalan irsi isə erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

İrəvan şəhərində sənətkarlıq və tətbiqi sənət xüsusilə inkişaf etmişdi. Burada müxtəlif dekorativ sənət növləri arasında xalçaçılıq xüsusi yer tuturdu. İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi çox zəngin təbiətə malikdir. Təbiətdən təbii boyaq maddələri alaraq rəngarəng parçaların istehsalı ilə yanaşı yun sapları da müxtəlif boyalarla emal edirdilər. İncəsənət yaradıcılıqları, dekorativ sənət əsərləri yaratmaq, xalçalar toxumaq ermənilərin milli mentalitetinə yad xüsusiyyətdir. XIX əsrin əvvəllərindən

etibarən İrəvan şəhərinə köçürülərək gətirilən ermənilər əsasən ticarətlə məşğul olur, pinəçilik və bərbərlik edirdilər. İncəsənət anlayışlarından uzaq olan ermənilər əsasən donuzçuluqla, azərbaycanlılar isə qoyunçuluqla məşğul olurdular. Toxuculuq və xalçaçılıq sənəti məhz azərbaycanlı mühitində bərqərar olmuşdu.

Mirzə Qədim İrəvani.
Oturmuş qadın portreti

Mirzə Qədim İrəvani.
Gənc oğlan portreti

Qədimi İrəvan xalçası

Qədimi İrəvan xalçası

O dövrün səyyahları yerli əhəlinin qoyun saxladığını və qoyun yunundan gözəl xalçalar, kisə, palaz, çul, qışda geyinmək üçün isti paltar, əlcək, corab toxuduğunu qeyd etmişlər. İrəvan xanlığının ərazisində hər bir azərbaycanlı ailəsində toxuculuq dəzgahı mövcud idi. Qadınların əyirdikləri saplardan ailənin ehtiyacına görə pambıq parça toxunurdu. İrəvan xanı hər bir toxuculuq dəzgahından bir qədər pambıq parça vergisi tuturdu. Xalq

yaradıcılığının geniş yayılmış növlərindən biri də bədii tikmədir. İrəvan xanlığı dövrünün bədii tikmə nümunələrindən 2-si hazırda Azərbaycan Tarix Muzeyində saxlanılır.

İrəvan xanlığının sənət əsərləri sırasında İrəvan xalçaları da yer tutur. Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəbinə daha yaxın olan İrəvan xalçaçılıq məktəbinin nümunələri zaman-zaman xarici ölkələrə daşınmış, erməni kolleksionerlərinin malına çevrilmişdir.

Dünya bazarlarına çıxarılan bütün İrəvan xalçalarını azərbaycanlı ilmə ustaları toxumuşlar.

Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı çıxmağa çalışan bir sıra dırnaq arası tədqiqatçılar, siyasətçilər və uydurma mənfur tarixçilər sübutlar qarşısında hər zaman susmaqla fikir yürütməkdən yan keçirlər. Zaman öz sözünü deyəcək və haqq-ədalət öz yerini tapacaq. İnandırıcı bir düşüncələr də var ki, mənfur düşmənlərimiz tərəfindən işğal edilmiş hər bir qarış torpaqlarımız geri qaytarılacaq.

Ədəbiyyat:

1. İrəvan xanlığı – Wikipedia <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99vanxanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1>
2. İrəvan xanlığı - <https://portal.azertag.az/az/node/1725>
3. İrəvan xanlığının xəritəsi https://az.wikipedia.org/wiki/Fayl:%C4%B0r%C9%99van_xanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%C4%B1n_x%C9%99rit%C9%99si.png
4. İrəvan xanlığı-Vikipediya https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99van_xanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1
5. İrəvan qalası- Wikipedia <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99vanqalas%C4%B1>
6. “Sənətkarlıq və İncəsənət ” Naizm Mustafa – Tarix üzrə fəlsəfə doktoru-https://iravan.preslib.az/senetkarliq_incesenet.html

A. Hashimova

History, culture and art of the Iranian khanate

Key words: Iravan Khanate, culture, carpets, our homeland, our heritage, artists, history, values, multi-colored woolen threads, works of art. The Iravan Khanate is one of the ancient territories of Azerbaijan. The

boundaries of our historical lands are located on very wide territories. The rich lands of our Motherland have always been the object of occupation by insidious states. Although our homeland is defended by our proud warriors, from time to time our positions weaken, and our lands are included in the list of partition policy by larger empires. Thanks to the policy of our Commander-in-Chief, President İlham Aliyev, thanks to the victory of our heroic fighters, many of our occupied lands were liberated from occupation. In the near future, other historical lands of the Motherland inherited from our ancestors will be rightfully returned to the Azerbaijani state! The İravan Khanate, which for centuries has been one of the most beautiful corners of the history of Azerbaijan, like other regions of our homeland, has always amazed the peoples of the world with its rich culture. Beautiful horses bred in these rich lands were always presented by our khans as a gift to the rulers of other countries and khanates and were considered the most worthy gifts. From the wool of sheep grown in the wonderful climate of Yerevan, multi-colored threads were woven and the only Yerevan carpets in the world have survived to this day.

Representatives of the new generation should recognize and know our artists, artists, scientists, philosophers, historians who live and work in the İravan Khanate. Our Azerbaijani works of art, which are the subject of interest and value, become the memory of history and become carriers of information about our Motherland, which they use. Thus, even if time passes and there are any changes in history, a work of art becomes proof of its author and the place where it was.

А. Гашимова

История, культура и искусство ираванского ханства

Ключевые слова: Иреванское ханство, культура, ковры, наша родина, наше наследие, художники, история, национальные ценности, разноцветные шерстяные нити, произведения искусства.

Иреванское ханство – одна из древних территорий Азербайджана. Границы наших исторических земель были расположены на очень широких территориях. Богатые земли нашей Родины всегда были объектом оккупации со стороны коварных государств. Хотя нашу родину защищали наши гордые воины, время от времени наши позиции ослабевали и наши земли включались в список политики раздела более крупными империями. Благодаря политике нашего

Главнокомандующего, Президента Ильхама Алиева, благодаря победе наших героических бойцов многие наши оккупированные земли были освобождены от оккупации. В ближайшее время и другие исторические земли Родины, доставшиеся в наследство от наших предков, будут возвращены Азербайджанскому государству по справедливости! Иреванское ханство, являющееся одним из исторической красивейших уголков Азербайджана на протяжении веков, как и другие регионы нашей родины, всегда поражало народы мира своей богатой культурой. Прекрасные лошади, выращенные в этих богатых землях, всегда дарились нашими ханами в дар правителям других стран и ханств и считались самыми достойными дарами. Из шерсти овец, выращенных в прекрасном климате Иревана, были изготовлены разноцветные нити, также сохранились до наших дней единственные в мире Иреванские ковры.

Представители нового поколения должны узнавать и знать наших художников, художников, ученых, философов, историков, живущих и творящих в Иреванском ханстве. Наши азербайджанские произведения искусства, являющиеся нашими национальными ценностями, становятся памятью истории и становятся носителями информации о нашей Родине, которую они представляют. Таким образом, даже если проходит время и происходят какие-либо изменения в истории, произведение искусства становится доказательством своего автора и места, где оно было создано.

Şəhla Əliyeva

Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shahlaaliyeva2014@mail.ru

UOT 792.03

QAÇQIN KOLLİKTİVİN TARİXİNDƏ ÇƏTİN DÖVR: İRƏVAN TEATRI ÖTƏN ƏSRİN 90-cı İLLƏRİNDƏ

Xülasə: Məqalədə ötən əsrin 90-cı illərində İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrından danışılır. Müəllif qeyd edir ki, bu dövr Azərbaycan teatr mədəniyyətinin qədim ocaqlarından olan İrəvan teatri üçün çətin dövr olmuşdur. Əvvəllər İrəvanda fəaliyyət göstərmiş teatr Azərbaycana köçməyə məcbur oldu və beləliklə qaçqın teatrina çevrildi. Çətinliklərə baxmayaraq 90-cı illərdə teatr aktiv surətdə yaradıcı fəaliyyətə başladı. 90-cı illərin əvvəllərində komediya janrı teatrın repertuarında aparıcı mövqə tuturdu. Sonralar həmçinin lirik-dramatik istiqamətli tamaşalar səhnədə qoyulmağa başladı. “Qaçqınlar” (1991, rejissor Vaqif Əsədov), “Tənha payız yarpağı” (1995, rejissor Sərvər Əliyev), “Kor döyüşçü” (1997, rejissor Oqtay Salmanov) və bir çox başqa tamaşalar diqqəti cəlb edir. Bu və digər tamaşalar maraqlı rejissor düşüncəsi, özünəməxsus aktyor oyunu, səhnənin tərtibat xüsusiyyətləri ilə yadda qalmışdır. Çətinliklərə baxmayaraq 90-cı illər teatrın tarixinə ənənələrin dirçəldilməsi və yeni yaradıcılıq nailiyyətlərinin formalaşması dövrü kimi daxil olmuşdur.

Açar sözlər: İrəvan teatri, komediya janrı, rejissor düşüncəsi, Hidayət Orucov, Vidadi Əliyev.

Ötən əsrin 90-cı illəri Azərbaycan mədəniyyətinin çətin dövrü olmuşdur. Xüsusən 90-cı illərin birinci yarısı daha çətin idi. İqtisadi tənəzzül, mənəvi dəyərlərin böhranı, bədnam qonşularımızın əsassız ərəzi iddiaları vəziyyəti gərginləşdirmiş, respublikanı böhran həddinə çatdırmışdı. Yalnız Ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra durum sabitləşdi. Lakin bütövlükdə həll edilməmiş problemlər o dövrdə hələ çox idi.

İncəsənətin digər sahələrdə olduğu kimi teatr sənətində də vəziyyət mürəkkəbliyi ilə seçilirdi. Ağdam, Füzuli, Şuşa və s. teatrlar qaçqınlıq həyatı yaşayırdılar. Belə qaçqın teatrlardan biri də İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatri idi.

Məlum olduğu kimi, İrəvan Azərbaycanın qədim iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzlərindən olmuşdur. İrəvan teatri Azərbaycanın qocaman

teatrlarından biridir. Burada hələ 1882-ci ildə yerli məktəb müəllimlərinin və şagirdlərinin iştirakı ilə tamaşalar göstərilmişdi. Əslində İrəvan teatrının tarixi daha qədimdir. Bir sıra Avropa diplomatlarının və səyyahlarının məlumatlarına görə İrəvan sərdarının sarayında maraqlı, komik tamaşalar göstərilir, məhərrəmlik zamanı isə şəhərin baş meydanında şəbihlər oynanırdı.

İrəvan teatrı tarixən çox çətinliklərə məruz qalmışdır. Hətta sovetlər dönməndə belə teatr müəyyən çətinliklərlə üzləşmiş, bir müddət fəaliyyətini dayandırmalı olmuşdu. 1967-ci ildə İrəvan teatrı öz fəaliyyətini bərpa etdi (1949-cu ildə qapadılmışdı). Lakin o zamankı Ermənistan SSR-in daşnaq xislətli rəhbərliyi hər vaxtlə teatrın işinə maneçilik törədir, ona yaxşı bina vermirdi. Yalnız Heydər Əliyevin işə qarışmasından və Ermənistan rəhbərliyi ilə sərt danışmasından sonra teatra münasib bina verildi. Bu məlum həqiqət yazıçı-dramaturq Hidayətin “Burdan min atlı keçdi” pyesində öz dolğun tarixi-bədii ifadəsini tapmışdır. O zaman Azərbaycanda rəhbərliyə təzə gəlmiş Heydər Əliyev İrəvan teatrının fəaliyyətini diqqətlə izləyir, Ermənistan rəhbərliyinin ona olan ögey münasibətini bildiyinə görə teatra özü himayədarlıq edirdi. Həmin illər İrəvan teatrının uğurlu yüksəliş dövrü idi. [5]

“Burdan min atlı keçdi” pyesini əslində avtobioqrafik əsər adlandırmaq olar. Əsərdə Hidayət Orucovun “Sovet Ermənistanı” qəzetindəki jurnalistlik peşəsindən ayrılaraq İrəvan teatrına direktor təyin olunması, teatrı inkişaf etdirməsi kimi maraqlı tarixi faktlar əks olunub. Həmin illərdə o, teatr barədə mətbuatda yazılarla müntəzəm çıxış edirdi. Hidayət Orucovdan öncə teatra uzun müddət Əziz Süleymanov rəhbərlik etmişdi.

1988-ci ildə erməni daşnaqları baş qaldıraraq Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürməyə başladılar. Onlar İrəvanda və Qərbi Azərbaycanın əksər bölgələrində dinc azərbaycanlı əhalisinə divan tutdular, insanları öz dədə-baba torpaqlarından zorla qovdular. Təəssüf ki, bu acı aqibət İrəvan teatrından da yan keçmədi.

Hələ hadisələrin təzə başladığı dövəndə Ermənistan SSR-in Mədəniyyət nazirliyi İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrını Azərbaycana ezam etmişdi. Məqsəd qədim tarixə malik olan bu mədəniyyət ocağını Ermənistandan uzaqlaşdırmaq idi. Bir neçə ay ərzində teatr Azərbaycanın cənub bölgəsində - Neftçala, Lənkəran və başqa rayonlarda tamaşalar verdi. Geri qayıtmaq vaxtı çatdıqda isə bunun mümkün olmadığı aşkara çıxdı. Həmin illərdə teatra istedadlı aktyor, Əməkdar artist Şamil Dəmirçiyev rəhbərlik edirdi. O, 1967-ci ildən, yəni teatr öz fəaliyyətini bərpa etdiyi dövrdən burada aktyor və rejissor kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Şamil Dəmirçiyev İrəvan teatrı səhnəsində Məşədi İbad (“O olmasın, bu olsun”, Üzeyir Hacıbəyli), Əbdüləli bəy, İmamyar, Aydın (“Aydın”, “Sevil”, “Yaşar”, Cəfər Cəbbarlı), Kərəmov (“Toy”, Sabit Rəhman), Nəriman

Nərimanov (“İmzalar içində”, Nəriman Həsənzadə), Cığatay (“Ömür gözləyir bizi”, Nahid Hacızadə), həmçinin Paratov (“Cehizsiz qız”, Aleksandr Ostrovski), Fransız Kralı (“Axırı xeyir olsun”, Vilyam Şekspir), Kebot (“Qarağaclar altında məhəbbət”, Yucin O'Nil), Hans Kifer (“Ulduzdan düşmüş adam”, Karl Vitlinger) və başqa rollarda çıxış etmişdi. Azərbaycana qastrol səfəri başa çatdıqdan sonra o, bir neçə dəfə Ermənistan SSR-in Mədəniyyət nazirliyinə müraciət edərək hesabat vermək istədi, lakin ona qulaq asan belə tapılmadı. Artıq teatrın İrəvana yolu bağlanmışdı. Qonşu respublikanın Mədəniyyət nazirliyi tabeliyində olan kollektivə yiyə durmaqdan boyun qaçırdı. Beləliklə, İrəvan teatri Azərbaycanda qalmalı oldu və qaçqın teatrına çevrildi. Professor İlham Rəhimli həmin hadisələr barədə belə yazırdı: “Bu günlərdə artıq bütün Ermənistanda camaat silah və amansız qətlər gücünə dədə-baba yurdlarından didərgin salınırdılar. Buna görə də teatrın... aktyorları qastroldan sonra İrəvana qayıda bilmədilər. İrəvanda bağlı qapının arasından benzin töküb Şamil Dəmirçiyevin evini yandırmışdılar”. [6, s. 226]

Həmin illərdə təkcə İrəvan teatrının yox, bütün teatrların durumu ağır idi. Buna baxmayaraq teatrlar İrəvan teatrına hər cür kömək göstərdilər. Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrı, Musiqili Dram Teatrı, Gənc Tamaşaçılar Teatrı, Aktyor Evi və digərləri İrəvan teatrını rekvizitlərlə təchiz edir, məşq etmək və tamaşalar vermək üçün onunla öz səhnələrini bölüşürdülər. Bu günə qədər İrəvan teatri R.Behbudov adına Mahnı Teatrının, S. Vurun adına Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrının və digər teatrların səhnəsindən istifadə edir.

Bakıya köçdükdən sonra ilkin dövrdə imkansızlıq ucbatından bəzi aktyorlar teatrı tərk etdilər. Gedənlər arasında hətta teatrın direktoru və bədii rəhbəri olmuş Şamil Dəmirçiyev də vardı. Çox mülayim, alicənab insan olan Şamil müəllim truppenin bu vəziyyətə düşməsində özünü günahkar sayır, mövcud vəziyyətlə barışa bilmir, kollektiv üzvlərinin üzünə baxmaqdan utanırdı. Ona görə də teatrın Bakıya gəldiyi ilk günlərdən Şamil Dəmirçiyev truppadan ayrılıb Musiqili Komediya Teatrına keçdi və ömrünün sonuna qədər (o, 2002-ci ildə dünyasını dəyişib) burada aktyor kimi çalışdı.

90-cı illərin əvvəllərindən etibarən İrəvan teatri öz aktiv iş rejimini bərpa etməyə nail oldu. Bu dövrdə teatra yenə də Hidayət Orucov rəhbərlik edirdi. Hidayət Orucov teatrla çoxdan tanış olduğundan onun imkanlarını, yaradıcılıq potensialını düzgün qiymətləndirə bildi. O, ilk növbədə peşəkar aktyor və rejissorları kollektivə cəlb etdi, uzun illər bu teatrın səhnəsində oynamış aktyorlarla əlaqə yaratdı. Tamilla Abdullayeva, Raya Qafarova, Səmayə İsmayılova, Vidadi Əliyev, Elmira İsmayılova, Vaqif Əsgərov və başqaları teatrda aparıcı mövqe tutmağa başladılar. [1]

90-cı illərin əvvəllərində İrəvan teatrının repertuarında daha çox komediya janrı üstünlük təşkil edirdi. Bu, bir tərəfdən qaçqın kollektivi mədəni-psixoloji depressiyadan çıxarmaq məqsədi güdürdüsə, digər tərəfdən teatrda komik əənələrin güclü olması ilə bağlı idi. Hələ İrəvanda fəaliyyət göstərdiyi müddətdə teatrda “Məşədi İbad”, “Arşın mal alan” kimi şux, məzəli əhvali-ruhiyyəli əsərlər dəfələrlə oynanılmışdı. Bu mütərəqqi əənə yeni ictimai-siyasi və tarixi dövrdə davam etdirildi. İsa Hüseynovun “Şəppəli” (1990, rejissor Vaqif İzzət), Yusif Əzimzadənin “Nəsrəddin” (1991, rejissor Vidadi Əliyev), Şəhrabi Əliyevin “Molla Nəsrəddin və Əzrayıl” (1992, rejissor Oqtay Əliyev) kimi tamaşaları teatrın repertuarını yenilədi, həm də aktyorların zəngin yaradıcılıq imkanları, mimikası, komik-məzəli hərəkətləri ilə yadda qaldı. Bu tamaşaların əsas qayəsi ölkəni bürümüş tənəzzül dövründə insanların əhvalını açmaq, onları şənəndirmək, özlərinə olan inam hissini bərpa etmək idi. Əminliklə demək olar ki, həmin tamaşalar və onlarda iştirak edən aktyorlar öz missiyalarını şərəflə yerinə yetirdilər.

Komediya janrı sonrakı dövrlərdə də İrəvan teatrının repertuarında mühüm yer tuturdu. Teatr bu gün də komediya janrında maraqlı tamaşalar hazırlayır və sənətsevərlərə təqdim edir. Lakin 90-cı illərin əvvəllərində oynanılan şən əhvali-ruhiyyəli əsərlər sözün həqiqi mənasında millətə xidmət kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

1993-cü ildə Azərbaycanın yeni dövr tarixində şanlı bir səhifə açıldı. Ulu öndər Heydər Əliyev ikinci dəfə respublikada rəhbərliyə gəldi və ilk günlərdən, başı nə qədər qarışıq olsa da mədəniyyət ocaqlarının, incəsənət xadimlərinin qayğısına qalmağa başladı. Bu, teatrlara, o cümlədən İrəvan teatrına da aid idi. Həmin dövrdə siyasi-iqtisadi durum xeyli sabitləşdiyindən İrəvan teatrının fəaliyyəti də xeyli genişləndi. Bunu teatrın repertuarından, ölkə daxilindəki və xaricdəki əlaqələrinin genişlənməsindən aydın duymaq olar.

90-cı illərin ortalarından teatr lirik-dramatik məzmunlu tamaşaların hazırlanmasına başladı. 1995-ci ildə “Tənha payız yarpağı” (müəllif və rejissor Akif Həsənoğlu), 1996-cı ildə Şərəf Başbəyovun “Dəmir qadın” (rejissor Vidadi Əliyev) əsərləri tamaşaya qoyuldu. Klassik rejissor məktəbi əənələrindən bəhrələnən və onları yaradıcılıqla inkişaf etdirən Akif Həsənoğlu tamaşanı lirik dialoqlar və zahiri psixologizmlər üzərində qurmağa cəhd göstərmişdi. Bu, vaxtilə əsas Tofiq Kazımov tərəfindən qoyulmuş lirik-psixoloji rejissor yozumunun kiçik formatda təzahürü idi. [7, s. 157-158]

“Dəmir qadın” tamaşasında xarakterik məişət münasibətləri qabarıq əks olunduğundan burada realist ifadə formaları daha üstün təsir bağışlayırdı. Ümumiyyətlə, bir rejissor kimi Vidadi Əliyev asan qavranılan və tamaşaçıda zəngin emosional təəssüratlar yaradan realist formalara üstünlük verirdi.

Onun aktyorluq fəaliyyəti də bu prinsipə əsaslanır. Sonralar Vidadi Əliyevin quruluş verdiyi tamaşalarda şərti və rəmzi ifadə formalarının rolu artmağa başladı ki, bu da 2000-ci illərin əvvəllərində rejissor yozumunun və səhnənin bədii tərtibatının ümumi inkişaf istiqamətləri ilə bağlı idi.

90-cı illərin ortalarında və ikinci yarısında İrəvan teatrının xarici əlaqələri xeyli genişləndi. Teatr Türkiyə, Gürcüstan, Dağıstan, İran və başqa ölkələrdə qastrol səfərlərində oldu və maraqlı tamaşaları ilə yadda qaldı.

Yerli müəlliflərlə yanaşı, İrəvan teatri xarici müəlliflərin əsərlərini də tamaşaya qoyurdu ki, bu da teatrın xarici əlaqələrinin inkişafının göstəricisi idi. 1997-ci ildə türk yazıçı-dramaturqu Tuncər Cücenoglu'nun "Kor döyüşçü" adlı komik əhvali-ruhiyyəli dram əsəri tamaşaya qoyuldu. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Oqtay Salmanov idi. Məzmun və mahiyyətə tamaşa məzəli dialoqlar üzərində qurulmuş Qaravəlli tipli əsər kimi xarakterizə edilə bilər. Son dövrlərdə milli-vətənpərvərlik və lirik-dramatik ruhlu tamaşalarda oynamağa adət etmiş aktyor kollektivi üçün belə bir dönüş bir qədər gözlənilməz oldu. Burada əsas məqam tamaşanın məzmunundan daha çox xarici müəlliflər və teatr kollektivləri ilə əlaqələri gücləndirmək idi. Aktyorlar tamaşaya məsuliyyətlə hazırlamışdılar. Bununla belə tamaşa böyük uğur qazana bilmədi və tezliklə repertuardan çıxarıldı. Onun yerini digər türk müəlliflərinin əsərləri tutdu.

"Kor döyüşçü" barədə professor İlham Rəhimli yazırdı: "Quruluşçu rejissor Oqtay Salmanov quruluş verdiyi "Kor döyüşü" tamaşasını iki hissəli qəmli lağlağı janrında hazırlamışdı. Janr yeniliyi baxımından maraqlı görünürdü, lakin onun estetik təqdimi peşəkarlıq tələblərindən aşağı idi". [6, s. 236]

Qeyd olunduğu kimi, 90-cı illərin əvvəllərində repertuarda komik əsərlərə daha çox yer verilirdi. Lakin bunu da vurğulamaq lazımdır ki, həmin dövrdə milli-vətənpərvərlik ruhlu, qaçqın və köçkünlərin acı taleyini əks etdirən əsərlər də tamaşaya qoyulurdu. Teatr özü qaçqınlıq taleyi yaşadığından bu mövzu məhz bu kollektivdə daha yaxşı alınır və səhnədə dolğun, inandırıcı tərzdə təəcəssüm olunurdu. "Qaçqınlar" pyesi (1991, rejissor Vəqif Əsədov) bu mənada olduqca effektiv təsir bağışlayırdı. Həmin tamaşa bir müddət repertuarda qaldı və sonra öz yerini nikbin ruhlu tarixi-vətənpərvərlik mövzularında olan tamaşalara verdi.

90-cı illərdə teatrın aktyor və rejissor tərkibi də zənginləşdi. Teatra gənclər cəlb olunmağa başladı. Bu gənclər teatrın İrəvan dövrünü heç görməmişdilər. Bununla belə onların bu kollektivdə fəaliyyəti uğurlu alındı. Məhz bu gənclərin sayəsində teatr milli ənənələri saxlamaqla dövrün teatr proseslərindəki novatorluq meyillərini daha dərindən mənimsədi.

Son olaraq qeyd edək ki, 90-cı illər İrəvan teatrının tarixinə çətin dövr kimi daxil olmuşdur; bu, həmin dövəndə əslində təbii təsir bağışlayırdı.

Bununla belə məhz həmin illərdə İrəvan teatrı özünəməxsus sənət yolu keçmiş, məruz qaldığı çətinliklərə baxmayaraq yenidən dirçələ bilmiş, on illər ərzində formalaşmış mütərəqqi sənət əlaqələrini bərpa etmişdi. [2, s. 12] Sonralar İrəvan teatrı daha da dirçələrək inkişaf etdi və Azərbaycan teatrları arasında öz reputasiyasını yaxşılaşdırmağa, böyük sənət ənənələri formalaşdırmağa nail oldu.

Ədəbiyyat:

1. Ağayeva N. Səmayə İsmayılova İrəvan teatrının səhnəsində. Bakı: Qanun, 2015, 128 s.
2. Ağayeva N. Ənənələri yaşadan İrəvan teatrı // “Mədəniyyət” qəzeti, 17 fevral 2016, s. 12.
3. Əli Vəkil. Azərbaycan-erməni teatr əlaqələri. Bakı: Işıq, 1984.
4. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi. Bakı: Yazıçı, 1983.
5. Orucov H. Dünənki nailiyyətlər, bugünkü qayğılar // “Sovet Ermənistanı”, 5 oktyabr, 1972.
6. Rəhimli İ. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı. Bakı: E.L., 2007, 328 s.
7. Zeynalova S.Ə. İrəvan teatrı: janr estetikasının fərqli səhnəqrafiya yozumu // “İncəsənət və mədəniyyət problemləri”, № 3 (53) s. 156-169.
8. Рзаев С. Азербайджанский театр в Армении. Баку, 1963.

Ш. Алиева

Трудный период в истории коллектива-беженца: Иреванский театр в 90-х годах прошлого века

Ключевые слова: Иреванский театр, комедийный жанр, режиссерский замысел, Идаят Оруджов, Видади Алиев.

В статье говорится об Иреванском государственном азербайджанском драматическом театре в 90-х годах прошлого века. Автор отмечает, что это был трудный период в истории театра, являвшегося одним из старейших очагов театральной культуры Азербайджана. Театр, прежде функционировавший в Иреване, был вынужден переехать в Азербайджан, став, таким образом, театром-беженцем. В 90-е годы, несмотря на трудности, театр развернул активную творческую работу. В начале 90-х комедийный жанр занимал ведущее место в репертуаре театра. Позже были поставлены и

спектакли лирико-драматического направления. Привлекают внимание постановки «Беженцы» (1991, режиссер Вагиф Асадов), «Одиноким осенний лист» (1995, режиссер Сарвар Алиев), «Слепой воин» (1997, режиссер Октай Салманов) и многие другие. Эти и другие спектакли запомнились интересными режиссерскими задумками, своеобразной игрой актеров, особенностями оформления сцены. Несмотря на трудности, 90-е годы вошли в историю театра как период возрождения традиций и становления новых творческих достижений.

Sh. Aliyeva

**A difficult period in the history of the refugee collective:
Irevani theater in the 90s of the past century**

Key words: Iravan theatre, comedy genre, director's idea, Idayat Orujov, Vidadi Aliyev.

The article talks about the Iravan State Azerbaijan Drama Theater in the 90s of the last century. The author notes that this was a difficult period in the history of the theater, which is one of the oldest centers of theatrical culture in Azerbaijan. The theater, which previously functioned in Iravan, was forced to move to Azerbaijan, thus becoming a refugee theater. In the 90s, despite the difficulties, the theater launched an active creative work. In the early 90s, the comedy genre occupied a leading place in the theater's repertoire. Later performances of the lyrical and dramatic direction were also staged. The productions of "Refugees" (1991, directed by Vagif Asadov), "Lonely Autumn Leaf" (1995, directed by Sarvar Aliyev), "Blind Warrior" (1997, directed by Oktay Salmanov) and many others attract attention. These and other performances were remembered for their interesting director's ideas, the peculiar play of the actors, and the peculiarities of the stage design. Despite the difficulties, the 90s entered the history of the theater as a period of revival of traditions and the formation of new creative achievements.

Nərminə Ağayeva

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Memarlıq və incəsənət institutu
nermine2014@mail.ru

UOT-792.01

QƏDİM AZƏRBAYCAN MƏSKƏNİ İRƏVAN QALASI

Xülasə: Məqalədə qədim tarixi memarlıq abidəmiz - Çuxur-Səəd bəylərbəyi ərazisində Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayılın fərmanı ilə XVI əsrdə Rəvanqulu xan tərəfindən tikilmiş İrəvan qalası haqqında məlumat verilir. Qeyd olunur ki, İrəvan şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı bir mərkəz kimi İrəvan xanlığı dövrünə aiddir. Müəllif əsas diqqəti fransız səyyahı Jan Şardenin 1672-1673-cü illərdə İrəvana səfəri zamanı Sərdar sarayında izlədiyi İrəvan teatrsevərləri tərəfindən hazırlanmış tamaşanın təhlilinə yönəlib.

Açar sözlər: İrəvan şəhəri, İrəvan qalası, İrəvan teatrı, Çuxur-Səəd bəylərbəyindəki tamaşalar, Jan Şardenin səyahətləri.

Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidələri yaddaşın yarandığı, yaşandığı, qorunduğu və zamanın dolanbaclarından keçən milli dəyərlərdir. Həm də milli abidələr xalq yaddaşının, xalq özünüdərkinin, xalq müdrikliyinin daşıyıcısıdır. Amma məlum olduğu kimi, ermənilər tarix boyu bütün zamanlarda qədim türk məskənlərini işğal edərək özlərinə saxta tarix yaratmışlar. Qədim türklər olan saklar, kimmerlər, hunlar, barsillər, oğuzlar, qıpçaqlar Qafqazlarda yaşayanda bu regionda ermənilər məskunlaşmamışdılar. İndiki Ermənistan Respublikasının ərazisinin və ya onun paytaxtı İrəvanın ermənilərə heç bir aidiyyəti olmamışdır. Bu ərazilər qədim oğuz-qıpçaq yurdu idi. İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi müxtəlif zamanlarda Urartu, Sasani, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Eldənizlər, İlxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacaqlar dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur.

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın razılığı ilə 1441-ci ildə erməni katalikosluğu Kilikiyadan (Roma imperiyasında əyalət) İrəvan bölgəsi yaxınlığında Valarşabad kəndindəki məşhur atəşpərəstlik məbədi Üçkilsəyə - Eçmiəddziyə köçürülmüşdür. Həmin vaxtdan etibarən ermənilər İrəvan ətrafında məskunlaşmağa başlayırlar.

1646-cı ildə ilk dəfə İrəvanda olan məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Övliya Çələbi "Səyahətnamə" [4] əsərində yazır ki, Üçkilsə mənzili İrəvan sərhədindədir və orada üç böyük kilsə vardır. Onlardan birini

Ənuşirəvan (Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan), birini Bizans imperatoru Rum Qeysəri, digəni isə Ermən Zenan inşa etmişdir.

Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin himayəsindən sui-istifadə edən Üçkilə katalikosları və onların Avropadakı havadarları Azərbaycanın olduqca münbit bir ərazisinə ermənilərin köçürülməsinə cəhd edirdilər. Matenadanda (İrəvanda arxiv) saxlanılan alqı-satqı sənədlərində Üçkilənin yerləşdiyi ərazinin Azərbaycan ölkəsinin Çuxur-Səəd vilayətində yerləşdiyi qeyd olunur.

16-cı əsrin 30-cu illərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin bəylərbəyliliklərindən biri - mərkəzi İrəvan qalası olan Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi elan edilir. İrəvan şəhərinin bir mərkəz kimi sosial-iqtisadi inkişafı isə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı dövrlərinə aiddir. Orta əsrlər mənbələrində şəhərin adı Rəvan, İrəvan, Erevan, İrvan, Revant kimi çəkilir. Çuxur-Səəd bəylərbəyliyində Əmir Səəd, Qara Yusif, Pırbudaq, Pırhüseyn, Yaqub bəy hasar çəkib bu yerlərdə qala tikmiş, abidələr, imarətlər ucaltmışlar. 1605-ci ildə Qızılbaşların İrəvanı osmanlılardan geri alması tarixindən Əmirgunə xan Qacar ilk dəfə Çuxur-Səəd bəylərbəyi təyin olunub (məlumatlarda Nazim Mustafanın "İrəvan şəhəri". Bakı. 2020, 292 s. kitabından istifadə olunub) [3].

İrəvan qalası haqqında ilk yazılı məlumat Səfəvilər dövrünə aiddir. 1502-ci ildə Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayılın qoşunları Qaraqoyunlu əmirləri üzərində qələbə çalaraq İrəvan şəhərini ələ keçirmişlər. Sonra Şah İsmayıl (1501-1525) Səfəvilər dövlətinin qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qədim qala yerində yeni, daha möhtəşəm bir qala tikdirməyi Rəvanqulu xana tapşırır. Rəvanqulu xan da bu tapşırığa ciddi-cəhdlə əməl etmiş, 7 il qədim qalanın yerində bir "cənnət bağı" salmış və möhtəşəm qala ucaltmışdı. Məhəmməd Xudabəndə 1578-ci ildə, Fərhad Paşa 1583-cü ildə, Xudabəndənin oğlu I Şah Abbas dövründə Əmirqulu xan 1604-1625-ci illərdə, Zal Xan 1679-1688-ci illərdə (şəhəri yerlə yeksan edən 4 iyul 1679-cu il zəlzələsindən sonra), Hüseynəli xan 1762-1773-cü illərdə, onun oğlu Məhəmməd Xan 1796-1801-ci illərdə və nəhayət Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xan 1807-1827-ci illərdə qalanı Qafqazda alınmaz istehkama çevirmişlər.

Osmanlı və Səfəvi imperiyaları arasında gedən müharibələr nəticəsində İrəvan şəhəri 14 dəfə əldən-ələ keçmişdir. İstər Səfəvilərin, istər Nadir şahın, istər Qacarların, istərsə də Osmanlıların hakimiyyəti dövründə İrəvan hakimlərinin, bəylərbəylərinin, xanlarının iqamətgahı İrəvan qalasında olmuşdur. İrəvan Sərdarının qaladakı sarayında ulularımızın yüksək bədii-estetik zövq və tükənməz həvəslə tamaşaya qoyduqları səhnə əsərləri, bayram günləri təşkil edilən əyləncəli xalq oyunları hələ üç-dörd yüz il bundan əvvəl də Avropa səyyahlarını valeh edib heyran qoymaqdaydı [2].

Hələ, 1673-cü ildə Tiflisdən Dilican yolu ilə İrəvana gələn Jan Şarden martın 7-dən aprelin 8-nə qədər burada qonaq olmuşdu. Səfəri haqqındakı "Səyahət" adlı kitabında Şarden, özlüyündə ayrıca bir şəhər olan İrəvan qalasında ancaq müsəlmanların yaşamasını şəkki-şübhəsiz etiraf etmiş və çox aydınca yazmışdır ki, ...qalada ermənilərin bir-iki dükanı var, axşam olan kimi bağlayıb gedirlər. Şarden İrəvanın Sərdarı və buraya qonaq gəlmiş Qulam adlı elçi ilə də qalada görüşmüş, haqqında söhbət gedən teatr tamaşalarına da məhz burada baxmış və onların səhnələşdirilmiş hərəkətlərini, ifaçılıq məharətini Avropadakı operaya bənzətmişdir. "Şərqdə rəqs bir incəsənət və ya sənət kimi mövcud olub, Avropadakı teatr sənətinə oxşardır... Musiqiçilər və rəqqasələr şərqin mimləri (mimik hərəkətlərlə tamaşa göstərən aktyor) və ya məzhəkəçiləridirlər, daha dəqiq desək bu, onların operasıdır" [2].

Şarden opera haqqında konkret biliyə malik idi. Artıq o zaman E.Jake de la Qer "Məhəbbətin təntənəsi" (1654), R. Kamber "Pastoral" (1659) əsərləri ilə fransız operalarını yaratmış və 1671-ci ildən Fransada "Kral Musiqi Akademiyası" (Qrand-Opera) fəaliyyətə başlamışdı, Şarden gördüyü səhnəni təhlil edərək onun opera olduğunu dərk etmişdi. Fərq onda idi ki, Avropada opera musiqili dram janrı kimi libretto əsasında yazılırdı, həmçinin Azərbaycanda operanın müəllifi konkret olaraq Azərbaycan xalqı idi.

Qədim Şərq və orta əsr Avropa səhnə sənətinə yaxından bələd olan fransız səyyahı Jan Şarden 400 yüz il bundan əvvəl konkret faktlar əsasında öz gözü ilə gördüklərini olduğu kimi, yəni saxta don geydirmədən qələmə almaqla açıq-aşkar etiraf və bəyan etmişdir ki, "Çuxur-Səəd bəylərbəyliyiində, İrəvan xanının malikanəsində azərbaycanlılar istədikləri fikri çətinlik çəkmədən, çox məharətlə səhnələşdirilmiş hərəkətlər vasitəsi ilə tamaşaçıya çatdırıla bilirlər" [5].

Səfərdə onu müşayiət edən ermənilərin qərəzli məlumatlar verməsinə baxmayaraq, J.Şarden qərəzsizcəsinə yazır: "İrəvan qalası 800 evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayır...salon məhəccərlənmiş çadırla örtülmüş həyəət baxırdı. Ora daxil olanda məclisi əyləndirən güləşçilər və qladiatorları gördüm... güləş əyləncəsi bir saat davam etdi. Aktyorlara çıxıb getmək əmri verildi. Həyəti çadırla örtüldü. Yuxarı başa gözəl xalçalar saldı. Böyük bir dəstə musiqiçilər və rəqqasələr gətirildilər. Onlar iki saatdan çox heç kimi darıxdırmadan səhnədə oldular... Hakim (İrəvan xanı nəzərdə tutulur) bu müddət ərzində onlara baxdı, şah elçisi ilə, məclisdəkilərlə söhbət etdi, məni Avropa barədə danışmaga vadar etdi. Şah sarayındakı xidmət sisteminə uyğun olaraq, əyalət hakimləri də eyni cür mürəkkəb qulluqçu sisteminə malikdirlər. Musiqiçilər və rəqqasələr də bu cür qulluqçu sistemina daxildir. Şərqdə əylənmək və ya bir-biri ilə xoş rəftar etmək xatirinə rəqs etmək adətləri yoxdur; onlarda rəqs bir incəsənət və ya

sənət kimi mövcud olub. Avropadakı teatr sənətinə oxşardı. Onlar burada şeirləri mahnı kimi oxusalar da, nəsr qətiyyəni onların mahnısına daxil olunmur..." [5]. Daha sonra səyyah fikrinə davam edir: "Onların təqdim etdikləri pyeslər həmişə məhəbbət mövzusunda olur. Səhnəni ən təzə aktrissalar açırlar. Səhnə məhəbbətin təsviri ilə başlanır... Sonrakı epizodlarda ehtiraslar və qəzəb təlqin olunur... Bu epizodlar mümkün qədər canlı və təsirli olur.. ikinci aktda truppə iki dəstəyə ayrılır, xor oxuyurlar... Üçüncü akt sevgililərin razılığa gəlməsindən ibarətdir...." [2]

Jan Şarden sanki özündən yüz il sonra 1890-cı il mayın 23-də "Novoye obozreniye" dərgisində "Türklərin... tamaşaçıları maraqlandıran, Avropada olduğu kimi dekorasiyalı, xüsusi paltar ilə dram aktyorlarının oynadıqları şəkildə teatrları yoxdur" [7] deyən publisist Nikolay Qulaka cavab olaraq İrəvanda türklərin göstərdikləri tamaşa haqqında yerli-yataqlı rəy yazmaq tapşırığı alıbmiş və bu tapşırığı vicdanla yerinə yetirməyə can atırmış.

Fransız səyyahının "Avropa teatr sənətinə oxşardır", "Daha dəqiq desək, bu onların operasıdır", "təqdim etdikləri pyeslər", "yeni aktrissalar", "ikinci, üçüncü aktlar" deməklə təcrübəli teatrşünas kimi səhnə mizanı, artistlərin qrimi, xına (hoppa) tozunun qarışıq bitki yağı ilə istifadə edilməsi, geydikləri paltarlar haqqında dolğun fikir söyləməsi şəxsiz, teatrdan, səhnə mədəniyyətidən, gerçək tamaşadan şahidlik verən təkzibolunmaz arqumentlərdir.

İrəvan müsəlmanlarının teatr tarixi haqqında dramaturq Emin Ter-Qriqoryan "Teatr i iskusstvo" dərgisində dərc etdirdiyi məqaləsində yazır: "Geniş bir meydan. Bu tərəfində müsəlmanlar öz dini adətləri üzrə dövrə vurub əyləşiblər. Bir dəstə də qarşı tərəfdə yarım dairə şəklində əyləşib. Ortada iri bir taxt qoyulub. Üstünə xalı salıblar. Xəlifə Yezid üçündür. Adamları, əsgər və zabitləri onun başına toplaşmış. Qarşıda torpağın üstünə salınmış başqa bir xalı var. Bura imam Hüseynin düşərgəsidir... Artistlər qonşu otaqda geyinirlər. Qadın rollarını başı çadralı kişilər ifa edir. Truba çalınır. Dəstələr dövrə vura-vura, oxuya-oxuya gəlirlər. Hər kəs öz rolunu, necə oxuyacağını, nə deyəcəyini əzbər bilir..." [2]. Teatrşünas Emin Ter-Qriqoryan bu yazısında şəbeh tamaşalarını nəzərdə tutur.

Tarixi faktlar sübut edir ki, Azərbaycanın qədim yurd məskəni olan İrəvan qalası, bu qalanın daxilində olan əsrarəngiz memarlıq abidələri, xüsusilə də Sərdar sarayının güzgülü salonunda pərvəriş və təşəkkül tapan azərbaycan türklərinə məxsus mədəniyyəti nümunələri dağıdılmalarına rəğmən tarixin çətin sınaqlarına sinə gərməyi də bacarmışlar. İrəvan mədəni irsinin yeganə canlı sənət abidəsi olan, sənət tarixini yaradan və qoruyan İrəvan Azərbaycan Teatrı da 140 illik fərəhverici yaradıcılıq yoluna qədəm qoyub, yaradıcılıq potensialını daima gücləndirməyə səy göstərir, öz İrəvançılığı uğrunda mübarizə əzmini davam etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan teatrının salnaməsi. I hissə (1850-1920) (toplayanı, tərtib edəni və izahların müəllifi Qulam Məmmədli). Bakı: Azərnəşr, 1975, 583 s.
2. İsrəfil Məmmədov. "İrəvan dəftəri 3. Teatr tariximizdən səhifələr". Bakı, 2009, səh. 126.
3. Nazim Mustafə. İrəvan şəhəri. Bakı, 2020, 292s.
4. Övliyə Çələbi "Səyahətnamə". 2018.
5. Şarden J. Səyahət. Bakı, 1994-orijinaldakı səhifələr 244-249).
6. "Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673гг." Тифлис, 1902, с.242.
7. Sovetskiy ensiklopediçeskiy slovar. M., 1982, s.132

N. Aghayeva

Irean fortress – an ancient turkic settlement

Keywords: Irean city, Irean fortress, Irean theatre, performances in Chokhur-e Sa'd beylerbeyliyi, Jean Chardins travels.

The article deals with Irean Fortress, which is our ancient historical architectural monument and was built by Ravangulu Khan in the 16th century by the order of the head of the Safavid State, Shah Ismayil, in the territory of Chokhur-e Sa'd beylerbeyliyi (province). It is noted that the socio-economic development of Yerevan as a center belongs to the period of the Irean Khanate. The author focuses on the analyses of the spectacle prepared by amateurs of Yerevan, which French traveler Jean Chardin watched at the Palace of Sardar during his trip to Irean in 1672-1673.

Н. Агаева

Иреванская крепость – древнейшее Азербайджанское поселение

Ключевые слова: город Иреван, Иреванская крепость, Иреванский театр, спектакли в бейлербейства Чухур-Саад, путешествия Жана Шардена.

В статье представлена информация о нашем древнем историческом архитектурном памятнике – Иреванской крепости,

построенной в XVI веке Равангулу ханом по указу главы государства Сефевидов Шаха Исмаила на территории бейлербейства Чухур-Саад. Отмечается, что социально-экономическое развитие города Иреван, как центра, относится к периоду Иреванского ханства. Автор акцентирует внимание на анализе пьесы, подготовленной иреванскими любителями театра, которую французский путешественник Жан Шарден смотрел во дворце Сардара во время своего путешествия в Иреван в 1672-1673 гг.

Aynur Ələkbərova

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu,
"Kulturologiya və incəsənətin nəzəriyyəsi"
şöbəsinin kiçik elmi işçisi
E-mail: alekberova-aynur2019@mail.ru

UOT 316.7

İRƏVAN ZİYALILARI MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR İŞİĞİNDƏ

"İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, Göyçə mahalı bizim torpaqlarımızdır və Ermənistan bu torpaqlarda dövlət qurub. Azərbaycan torpağında ikinci erməni dövlətinin qurulmasına biz heç vaxt imkan verməyəcəyik".

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Xülasə: Azərbaycan torpağının əzəli və ayrılmaz hissəsi olan Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhəri, zəngin tarixi keçmişi, ərazisində ucaldılmış tarix və mədəniyyət abidələri, mədəniyyəti, ictimai xadimləri və ziyalıları hər bir Azərbaycanlı üçün doğmadır. İrəvanda dünyaya göz açan, boya-başa çatan görkəmli ziyalılarımızın fəaliyyətləri əvəzsiz və danılmazdır. İrəvanda doğulmuş ziyalılarımızın həyatı və ictimai fəaliyyətini Azərbaycan tarixşünaslığında və eləcə də sənətsünaslığa dair araşdırmalarda görə bilərik. Beləliklə aparılan araşdırmalardan, təhlillərdən belə qənaətə gəlmək olarki, İrəvan ziyalıları və ictimai xadimləri Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu ziyalılar Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinin inkişafında və tərəqqisində xüsusi xidməti olmuş (sənətkarlar, alimlər, müəllimlər, rəssamlar, ədəbiyyatşünaslar, dilçilər, bəstəkarlar, professorlar, ictimai xadimlər və.s) ziyalılardır.

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvan şəhəri, İrəvan ziyalıları və ictimai xadimləri, mədəniyyət.

Azərbaycan torpağının əzəli və ayrılmaz hissəsi olan Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhəri, zəngin tarixi keçmişi, ərazisində ucaldılmış tarix və mədəniyyət abidələri, mədəniyyəti, ictimai xadimləri və ziyalıları hər bir Azərbaycanlı üçün doğmadır.

"İrəvan xanlığının tarixi Azərbaycan xalqının minillər boyunca yaratdığı zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib

hissəsidir. İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra meydana gəlmiş Azərbaycan xanlıqlarından biri idi” [1,17].

XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra İrəvanlı ziyalılarımız və ictimai xadimlərimiz şəhəri tərk etmişdir. ”Əslən İrəvandan olan, xarici ölkələrdə “İrəvani” soyadı və təxəllüsü ilə yazıb-yaradan onlarla elm və mədəniyyət xadimləri haqqında məlumatlar mövcuddur. XIX əsrin sonlarında bir müddət İrəvanda işləyən görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası və maarif xadimi Firudin bəy Kəçərli, İrəvanı haqlı olaraq “mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra” şəhəri – yəni üləmalar, fəzillər və şairlər şəhəri adlandırmışdı” [2].

İrəvanda dünyaya göz açan, boya-başa çatan görkəmli ziyalılarımızın fəaliyyətləri əvəzsiz və danılmazdır. İrəvanda doğulmuş ziyalılarımızın həyatı və ictimai fəaliyyətini Azərbaycan tarixşünaslığında və eləcə də sənətsünaslığa dair araşdırmalarda görə bilərik. İrəvanda elə nəsillər olmuşdur ki, onlar 150-170 ildir ziyalı yetirilir: Mirbabayevlər, Qazıyevlər, Erivanskilər, Məmmədzadələr, Muğanlinskilər, Makinskilər və sair.

Əsgər Zeynalov ilk dəfə olaraq bu torpağın yetişdirdiyi əslən irəvanlı olan Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamış, çox görkəmli Azərbaycan ziyalıları – alimlər, ictimai-siyasi xadimlər, bəstəkarlar, rəssamlar, yazıçılar haqqında çox qiymətli məlumatlar toplanılmış, publisistik səpkidə maraqlı məlumatlar qələmə alınaraq monoqrafik formada çap edilmişdir. Onlardan akademik Mustafa bəy Topçubaşov, akademik Heydər Hüseynov, tanınmış dilçi professor Miryusif Mirbabayev (hər üçü Stalin mükafatı laureatı idi), akademik Əhməd Rəcəbli, bəstəkar Səid Rüstəmov, şair Əhməd Cəmil, ictimai xadimlər Maqsud Məmmədov, Həsən Seyidov, professor görkəmli dövlət xadimi Əziz Əliyev, Maqsud Məmmədov, Bağır Seyidzadə, ədəbiyyatşünaslar Cəfər Xəndan, Mirəli Seyidov, rəssamlar Mirzə Qədim İrəvani, Həsən Haqverdiyev, Kamil Əliyev, Cabbar Quliyev və sair ziyalılarımızın adları tarixə həkk olunmuşdur [3].

“Müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş səyyahlar, salnaməçilər, tədqiqatçılar İrəvan şəhərini Şərqi inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzi kimi təsvir etmişlər. İrəvan ziyalılarının, elm, mədəniyyət və din alimlərinin yaratdıqları əsərlər bu gün dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, arxivlərində və muzeylərində saxlanılır. Orta əsrlərdə İrəvanda bəylərbəylik və xanlıq üsul-idarələri bərqərar olduqdan sonra elm və mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Təəssüf ki, dağıdıcı müharibələr və təbii fəlakətlər nəticəsində baş vermiş miqrasiya prosesləri nəticəsində həmin dövrdə yazılan əsərlərin az bir qismi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır” [4,112].

“İrəvan xanlığının ərazisində məktəb və mədrəsələrlə yanaşı başqa fərdi tədris növü də mövcud idi. Xanın və yaxud əyanların, tacir uşaqlarının təhsili ilə onların evində fərdi müəllimlər məşğul olurdular. İ.Şopenin verdiyi məlumatlara görə, hər bir müsəlmanın evində məktəblərdə tədris olunan fənlərə, xüsusən də Qurana və şəriətə aid kitabların nüsxələrinə, özü də həərəsindən bir neçə nüsxə rast gəlmək olar” [5].

“Rusiya işğalı dövründə İrəvan şəhərində ilk dövlət ikisinfli qəza məktəbi 14 yanvar 1832-ci ildə açılmışdır. 15 mart 1868-ci ildə İrəvan qəza məktəbi dördsinfli klassik progimnaziyaaya çevrilmişdir. Azərbaycanlı uşaqların da təhsil aldıkları bu məktəbdə din dərsləri, rus, tatar (Azərbaycan dili), erməni, latın, fransız dilləri, tarix, coğrafi ya, riyaziyyat və təbiətşünaslıq fənləri tədris edilirdi. Progimnaziya 31 mart 1881-ci ildə səkkizsinfli tam gimnaziyaaya çevrilmişdi və sonralar İrəvan Oğlanlar Gimnaziyası adlanırdı” [4,117]. Məhz elə İrəvan Oğlanlar Gimnaziyası Azərbaycan ictimaiyyətinə, dövlətinə, elminə, mədəniyyətinə incəsənətinə bir sıra görkəmli şəxslər bəxş etmişdir. Tanınmış dövlət xadimlərindən Məmməd bəy Qaziyev, Teymur bəy Makinski, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Məhəmməd Məhərrəmov, Əziz Əliyev, maarif və elm xadimlərindən Miryusif Mirbabayev, dünyada analgeziya nəzəriyyəsinin banisi Mustafa bəy Topçubaşov, Əhməd Rəcəbli, Maqşud Məmmədov, generallardan Həbib bəy Səlimov, Qambay Vəzirov İrəvan gimnaziyasının məzunları olmuşlar.

İrəvan gimnaziyasını bitirən azərbaycanlı qızların bəziləri 1918-1920-ci illər soyqırımı nəticəsində İrəvandan didərgin düşsələr də, yerdə qalanları Sovet hakimiyyəti illərində İrəvanda xalq maarifi və savadsızlığın aradan qaldırılması istiqamətində mühüm işlər görmüşdülər. İrəvan Oğlanlar Gimnaziyasının məzunlarının bir qismi qəza məktəblərində müəllim işləmiş, bir qismi isə Rusiyanın müxtəlif ali məktəblərində təhsillərini davam etdirmişdilər. İrəvan məktəbi təhsil sisteminin Azərbaycan təhsilinin, bütövlükdə mədəniyyətinin inkişafına çoxlu töhfələri olmuşdur. Bu sistemdə təhsil almış azərbaycanlı ziyalıları milli mədəniyyətimizin, ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixinin sonrakı inkişaf dövründə əvəzsiz xidmətləri ilə seçilmişlər. Bu görkəmli ziyalıların fəaliyyətinə nəzər salaq.

Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyev - (1897-1962) - 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında anadan olmuşdur. Əziz Əliyev ilk təhsilini 8 yaşında İrəvanda, rus-tatar (Azərbaycan) məktəbinə daxil olur və orada ibtidai təhsil alır. 1908-ci ildə o İrəvandakı gimnaziyaaya daxil olur. 1917-ci ildə gimnaziyanı qızıl medalla bitirir və elə həmin il təhsilini davam etdirmək üçün məktubla Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi H.Z. Tağıyevə müraciət edir. H.Z.Tağıyevin maddi köməyi ilə Peterburqda Hərbi-Tibb Akademiyasına daxil olmuşdur.

1918-ci ildə ermənilərin İrəvanda törətdikləri qırğınlardan xəbər tutan Əziz Əliyev ailəsini qurtarmaq üçün geri qayıdaraq, əvvəlcə Naxçıvanın Şahtaxtı kəndinə, oradan isə İrana aparmağa məcbur olmuşdur. 1921-ci ildə yenidən Şahtaxtıya qayıdaraq iki il orada həkim köməkçisi işləmişdir.

1923-cü ilin mayında Əziz Əliyev Bakıya köçmüş, 1927-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetində iş icraçısı, ümumi şöbənin müdirinin müavini, katib köməkçisi və nəhayət Respublika Xalq Komissarlığı Şurasının vəzifələrin icra etmişdir. Bunlarla yanaşı 1923-1927-ci illər yarımçıq qalmış ali tibb təhsilini Azərbaycan Dövlət Universitetinin (BDU) Tibb fakültəsində təhsil alır. Təhsilin başa vurduqdan sonra 1928-ci ildə Xalq Səhiyyə Komissarlığında müalicə şöbəsinin müdiri və 1930-cu il iyun ayının 19-da Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinin bazasında Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu yaradılır. Əziz Əliyev o illərdə ADTİ-nin yaradılmasında böyük rol oynayır. 1932-1934-cü illərdə o həmin institutun rektoru sonra isə Bakı şəhər səhiyyə şöbəsinin müdiri vəzifələrində işləyir. 1935-1936-cı illərdə Tibb İnstitutunun direktoru və 1937-ci ildə ADU-nun rektoru vəzifələrində çalışmış, 1939-cu ildə doktorluq işini müdafiə etmişdir.

1938-1939-cu illərdə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi, 1939-1941-ci illərdə Azərbaycan SSR Xalq Səhiyyə komissarı, 1941-ci ilin martından 1942-ci ilin sentyabrınadək Azərbaycan KP MK-nın katibi, 1948-ci ilin dekabrınadək isə Dağıstan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifələrində işləmişdir. 1949-1950-ci illərdə İctimai Elmlər Akademiyasında dinləyici, sonra isə ÜİK(b)P MK-nın təlimatçısı olmuşdur. 1950-1951-ci illərdə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləmişdir. O zaman Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi olan Mir Cəfər Bağirov Əziz Əliyevə qarşı çıxaraq onu vəzifədən uzaqlaşdırılmasına nail olmuşdur. Ə.Əliyev 1952-1956-cı illərdə Elmi-Tədqiqat Ortopediya və Bərpa Cərrahlığı İnstitutunun direktoru və Sabunçu rayon xəstəxanasında baş həkimin müavini, 1956-cı ildən ömrünün sonunadək Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun direktoru işləmişdir.

Əziz Əliyev dəfələrlə SSRİ, RSFSR, Azərbaycan SSR və Dağıstan MSSR Ali Sovetlərinə deputat seçilmiş, orden və medallarla təltif olunmuşdur. O, 1962-ci ilin iyul ayının 27-də vəfat etmiş Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur. Azərbaycanda və Dağıstanda bir sıra küçələr onun adı ilə adlandırılmışdır.

Topçubaşovlar nəslə Azərbaycan tarixinə Sankt-Peterburq Universitetinin ilk azərbaycanlı professoru Mirzə Cəfər Topçubaşov (1784-1869) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilk parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov (1862-1934) kimi görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bu nəslin daha bir parlaq nümayəndəsi Mustafa Ağabəy oğlu Topçubaşov 1895-

ci ildə İrəvan quberniyasında anadan olmuşdur. Cərrah, ictimai xadim, tibb elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Azərbaycan EA-nın və SSRİ Tibb EA-nın həqiqi üzvü, Bolqarıstan EA-nın müxbir üzvü, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı olmuşdur. Orta təhsilini İrəvan gimnaziyasında almış, sonra 1919-cu ildə təhsilini başa vuraraq, Kiyev Dövlət Universitetinin tibb fakültəsində təhsil almağa getmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra Bakı xəstəxanalarında cərrahlıq etmişdir.

1920–1923-cü illərdə ADU-nun (Azərbaycan Dövlət Universiteti) tibb fakültəsinin fakültə cərrahlığı klinikasında ordinator, 1923–1930-cu illərdə fakültə cərrahlığı klinikasında assistent işləmişdir. Daha sonra Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin cərrahiyyə kafedrasının müdiri, professor, elmlər doktoru və eyni zamanda 1945–1948-ci illərdə EA-nın Eksperimental Təbabət İnstitutuna rəhbərlik etmişdir. M. Topçubaşov 1937-ci ildə dünya anesteziologiya elmi tarixində ilk dəfə olaraq orijinal keyitmə üsulunu — injeksion efir-yağ narkozunu — analgeziya üsulunu kəşf etdişdir. M. Topçubaşov 7 monoqrafiya, 5 cildə “Xüsusi cərrahlıq” dərsliklərinin, ümumilikdə 160 elmi işin müəllifidir. Onun redaktəsi ilə kombinasiyalı ağrısızlaşdırma ilə bağlı üç elmi iş toplusu çap olunmuşdur. Əsas elmi tədqiqatları “Ürək-damar xəstəlikləri və onların profilaktikası”, “Xüsusi cərrahlıq”, “Yad cisimləri çıxaran aparat və onun tətbiqi”, “Normal hipertenziya və onun cərrahi müalicəsi”, “Uzunmüddətli analgeziyanın tibbdə tətbiqi” əsərləridir. M. Topçubaşov Ümumittifaq Cərrahlar Cəmiyyətinin, Azərbaycan Cərrahlar və Uroloqlar Cəmiyyətinin fəxri sədri olmuşdur. Dəfələrlə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmiş, 1955–1956, 1967–1971-ci illərdə Ali Sovetin sədri olmuşdur. Bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur.

Mustafa bəy Topçubaşov 1981-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir. Azərbaycan EA-nın Elmi-Tədqiqat Eksperimental Klinik Təbabət İnstitutuna və küçələrdən birinə onun adı verilmişdir.

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Səid Mircabbar Mirəli oğlu Rüstəmov 1907-ci ildə İrəvanda doğulmuşdur. Səid Rüstəmov Azərbaycan-sovet bəstəkarı, dirijoru, pedaqoqu, Azərbaycan SSR xalq artisti (1957), Stalin mükafatı laureatı (1951), 1945-ci ildən Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının üzvü, Azərbaycan SSR Bəstəkarlar İttifaqının sədri (1949–1953), Azərbaycan Xalq Çalqı Alətləri Orkestrinin bədii rəhbəri və baş dirijoru (1935–1975), Azərbaycan Dövlət Akademik Filarmoniyasının nəzdindəki mahnı və rəqs ansamblının rəhbəri (1951) olmuşdur.

1924-cü ildə Səid Rüstəmov musiqi məktəbinin (texnikumun) tar sinfinə qəbul edilmişdir. Musiqi texnikumunda təhsil alarkən not üzrə dərslərini Üzeyir Hacıbəyovdan, muğam sinfində isə o, tanınmış tarzən Mirzə Mansur Mansurovdan dərslər almışdır. 1926-ci ildə Səid

Rüstəmov Müəllimlər Seminariyasında təhsilini tamamlamışdır. 1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetini bitirmişdir. 1926-cı ildə orta məktəbə müəllim təyin edilmişdir. 1928-ci ildən Səid Rüstəmov Bakı Musiqi məktəbində, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında (indiki Üzeyir Hacıbəyov adına Bakı Musiqi Akademiyası) tar ixtisası üzrə dərs deməyə başlamışdır. Səid Rüstəmovun 1935-ci ildə yaratdığı "Tar məktəbi" kitabı tarın tədrisində mühüm rol oynamışdır. Daha sonra Səid Rüstəmov 1948-ci ildə musiqi məktəbi şagirdləri üçün "Skripka əlifbası" adlı dərs kitabını çap etmişdir.

S. Rüstəmovun Azərbaycanda musiqili komediya janrının inkişafı sahəsində mühüm rolu olmuşdur. O, müasir mövzuda yazılmış ilk musiqili komediyaların — "Beş manatlıq gəli", "Durna", "Rəisin arvadı" komediyalarının müəllifidir. Bəstəkar habelə, dram tamaşalarına, o cümlədən — "Hacı Qara", "Vaqif", "Almas", "Bahar suları" və b. tamaşalara musiqi yazmışdır.

Müxtəlif musiqi janrlarına müraciət edən S. Rüstəmovun əsərləri zaman məkan baxımından köhnəlməyən, daim aktualdır. Mahnı S. Rüstəmov yaradıcılığının ən səciyyəvi janrıdır. Məzmun baxımından bu mahnılar çoxşaxəlidir. Belə ki, vətənpərvərliyə, zəhmət, lirikməhəbbət hisslərini ifadə edən bədii məzmun S. Rüstəmovun musiqisi ilə vəhdət təşkil edir.

Bu mahnılardan "Oxu, gözəl", "Hardasan?", "Həkim qız", "Getmə-getmə", "Haralısan?", "Bənövşə", "İntizar", "Sürəyya", "Sumqayıt", "Yürüş marşı", "Cəbhəyə", "Qurban adına", "Sənindir" və başqalarının adını çəkə bilərik. Bu nəğmələr Bülbül, Ş.Ələkbərova, R.Behbudov, G. Məmmədov, S. Qədimova və bu kimi unudulmaz sənətkarlarımızın ifasında səslənərək sevilib, yaddaşlara həkk olunub və bu gün də ifaçıların repertuarında geniş yer tutur. Uşaqları unutmayan S. Rüstəmov onlar üçün də bir neçə gözəl nəğmə bəstələyib.

Səid Rüstəmov 1983-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir. Bəstəkar I Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

İrəvan ziyalılarınnın tanınmış nümayəndələrindən olan Miryusif Mirbabayev 1889-cu ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. Miryusif Mirbabayev orta təhsilini İrəvan rus-tatar məktəbində və gimnaziyasında almışdır. Təhsilini davam etdirmək üçün o, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olur. 1916-cı ildə Universiteti bitirdikdən sonra M. Mirbabayev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycanın İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyində öncə katib əvəzi, daha sonra katib işləmişdir.

1918-1920-ci illərdə Miryusif Mirbabayev İrəvan Müsəlman Milli şurasının üzvü kimi, ermənilərin İrəvan quberniyasında törətdikləri qırğınların qarşısının alınması üçün həm Azərbaycanın, həm Ermənistanın xarici işlər nazirliklərinə, həm də Cənubi Qafqazdakı müttəfiq qoşunların

komandanlığına müraciətlər etmişdir. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Miryusif Mirbabayev Ermənistan İnkilab Komitəsinin Hərbi Tribunalında, Xalq Maliyyə Komissarlığında məsul vəzifələrdə çalışmış, İrəvan pedaqoji texnikumunda tədris hissə müdiri, fəhlə fakültəsinin rəhbəri vəzifələrində işləmişdir. Miryusif Mirbabayev Ermənistan EA Tarix İnstitutunda və Ölkəşünaslıq muzeyində elmi işçi olmaqla yanaşı, Xalq Maarif Komissarlığı nəzdindəki Milli Azlıqlar şurasının, Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin üzvü kimi də ictimai işlərdə yaxından iştirak etmişdir.

1933-cü ildə Bakıya köçən poliqlot Miryusif Mirbabayev özünü dilçilik sahəsində sınamışdır. O, bir müddət SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialında elmi işçi olmuşdur. 1938–1941-ci illərdə Filialın Lüğətlər İnstitutunda elmi katib vəzifəsində işləmişdir. Lüğətlər İnstitutu Dil İnstitutu ilə birləşdirildikdən sonra Miryusif Mirbabayev yeni institutun Lüğət və terminologiya şöbəsinin müdiri təyin olunmuşdur. 1944-cü ildə "Azərbaycan dilinin erməni dilinə təsiri" mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi adını qazanmışdır. 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Dil İnstitutunun ilk direktoru seçilmişdir. Görkəmli dilçi, Stalin mükafatı laureatı Miryusif Mirbabayev 25 avqust 1951-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Akademik Heydər Hüseynovun rəhbərliyi altında hazırlanmış (1940–1946) 4 cildlik "Rusca-azərbaycanca lüğət"ə görə 1948-də Stalin mükafatına təqdim olmuşdur. O, bir çox başqa lüğətlərin də əsas tərtibçilərindən olmuşdur.

Azərbaycan xalçaçı-rəssamı, professor, Azərbaycan SSR xalq rəssamı Kamil Müseyib oğlu Əliyev 1921-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. 1936-cı ildə Bakı Rəssamlıq məktəbində Azərbaycan rəssamı, Azərbaycan karikatura sənətinin banisi, Azərbaycan SSR xalq artisti Əzim Əzimzadədən dərs alır. Kamil Əliyev 3 il müddətində dekorasiya şöbəsində təhsil alır və müəllimlərinin məsləhəti ilə oxuya-oxuya "Azərbaycan" birliyində eksperimental laboratoriyada köçürücü rəssam kimi işləməyə başlayır.

Bakı Bədii Rəssamlıq Fondunda çalışarkən Kamil Əliyev fil sümüyündən, qızıldan, gümüşdən onlarla orijinal əntiq əşyanın, gümüş dolça, çaydan, armudu stəkan dəstlərinin bədii tərtibatçısı, rəssam — müəllifi kimi özünü təsdiqlədi. Bədii sənət üzrə fəxri fərmanın, respublikanın tətbiqi incəsənət ustası adının (1960) ilk sahibi olmuşdur.

Kamil Əliyev ilk portret-xalçasını 1958-ci ildə böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 400 illiyinə həsr etmişdir. Ondan sonra İmadəddin Nəsiminin, Nizami Gəncəvinin, İndira Qandinin, Mustafa Kamal Atatürkün, Heydər Əliyevin (ölkənin Ali Baş Komandanı

kimi general libasında) portret xalçalarını yaratmışdır. Xalq dekorativ-tətbiqi sənəti sahəsində gördüyü səmərəli elmi işlərə görə ona professor elmi dərəcəsi verilib. Kamil Əliyev 1 mart 2005-ci ildə vəfat etmişdir.

Beləliklə, aparılan araşdırmalardan, təhlillərdən belə qənaətə gəlmək olarki, İrəvan ziyalıları və ictimai xadimləri Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu ziyalılar Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinin inkişafında və tərəqqisində xüsusi xidməti olmuş (sənətkarlar, alimlər, müəllimlər, rəssamlar, ədəbiyyatşünaslar, dilçilər, bəstəkarlar, həkimlər, ictimai xadimlər və.s) ziyalılardır.

Ədəbiyyat:

1. İrəvan Xanlığı. Bakı 2010, 2 ci cild, 618 s.
2. Köçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cilddə. İkinci cild. Bakı, 1981, s.202
3. Zeynalov Əsgər. İrəvan ziyalıları. Bakı."Oğuz eli", 1999, 365 s.
4. Mustafa N. Y. İrəvan şəhəri. Bakı - «Red N Line» MMC - 2020, 292 səh.
5. Шопен Иван. Исторический памятник ..., 1852, с. 901-911.
6. Zeynalov Əsgər. İrəvan məktəbləri. Bakı, 2011, s. 6.
7. Zeynalov Əsgər. İrəvan xanlığı gerçəkliyin aydınlığı. Bakı."Mütərcim", 2016, 656 s.
8. Zeynalov Əsgər. İrəvan xanlığı gerçəkliyin aydınlığı (İngilis dilində) ABŞ. Şimali Karolina ."LuLu" nəşriyyatı, 2016, 600 s.
9. Hüseynov Səbuhi. "İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsinin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi: Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərinin silinməsi". Bakı, 2022, s. 141.
10. Talıblı T. Əziz Əliyev. Bakı, 1997
11. [https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fziz_%C6%8Fliye_v_\(d%C3%B6vl%C9%99t_xadimi\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fziz_%C6%8Fliye_v_(d%C3%B6vl%C9%99t_xadimi))
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Mirz%C9%99_Q%C9%99dim_%C4%B0r%C9%99vani
13. https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99id_R%C3%BCst%C9%99mov
14. <https://kayzen.az/blog/musiqi%C3%A7il%C9%99r/12589/s%C9%99id-r%C3%BCst%C9%99mov.html>
15. [https://az.wikipedia.org/wiki/Kamil_%C6%8Fliye_v_\(r%C9%99ssam\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Kamil_%C6%8Fliye_v_(r%C9%99ssam))

A. Alakbarova

Yerevan intellectuals in the light of multicultural values

Keywords: Azerbaijan, Iravan city, intellectuals and public figures of Iravan, culture.

The city of Iravan, which is an ancient and integral part of the land of Azerbaijan, has a rich historical past, and historical and cultural monuments erected on its territory, culture, public figures and intellectuals are native to every Azerbaijani. The activities of our outstanding intellectuals who opened their eyes to the world in Yerevan and achieved success are irreplaceable and undeniable. We can see the life and social activity of our intellectuals born in Yerevan in Azerbaijani historiography and art studies. It can be concluded from the research and analysis that intellectuals and public figures from Yerevan are an integral part of Azerbaijani culture. These intellectual are who (artists, scientists, teachers, painters, writers, linguists, composers, professors, public figures, etc.) have made a distinctive contribution to the development and progress of various fields of Azerbaijani culture.

A. Алекберова

Ереванская интеллигенция в свете мультикультуральных ценностей

Ключевые слова: Азербайджан, город Иреван, интеллигенция и общественные деятели Иревана, культура.

Город Ереван, являющийся древней и неотделимой частью азербайджанской земли, имеет богатое историческое прошлое. Воздвигнутые на его территории памятники истории и культуры, в целом культура, общественные деятели и интеллектуалы - каждый из них - является родным каждому азербайджанцу. Деятельность наших выдающихся интеллектуалов, открывших в Ереване глаза на мир и добившихся успеха, - незаменима и неоспорима. В азербайджанской историографии и искусствоведении мы видим жизнь и общественную деятельность нашей интеллигенции, родившейся в Ереване. Из проведенных исследований и анализов можно сделать вывод, что интеллектуалы и общественные деятели Еревана являются

неотъемлемой частью азербайджанской культуры. Эти интеллектуалы - прекрасные специалисты (художники, ученые, педагоги, художники, писатели, языковеды, композиторы, профессора, общественные деятели и т.д.), внесшие особый вклад в развитие и прогресс Азербайджана в различных областях азербайджанской культуры.

Севиндж Алиева

Бакинская Академия Хореографии

Преподаватель

eliyevasevinc88@mail.ru

UOT 75.04

ТВОРЧЕСТВО ХУДОЖНИКОВ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация. В статье говорится о творчестве художников – выходцев из Западного Азербайджана, сегодня называемого Арменией. Автор отмечает, что в этом крае испокон веков сложились своеобразные художественные традиции. Здесь родились и выросли такие известные мастера кисти, как Джаббар Гулиев, Фахреддин Али, Нагдали Халилов, Али Исмаил и многие другие, создавшие замечательные образцы живописи и графики, как на тему исторической родины, так и на другие темы. Показ жанровых сцен, яркий колористический тон полотен, патриотический подход, проявлявшийся в идейно-эстетической основе пейзажной живописи, являются важными особенностями, характеризующими творчество этих художников. Их творчество является существенной составной частью современного изобразительного искусства Азербайджана.

Ключевые слова: Изобразительное искусство Азербайджана, живопись, Джаббар Гулиев, Фахреддин Али, Нагдали Халилов.

Западный Азербайджан, именуемый ныне Арменией, является одним из древних очагов развития азербайджанской материальной и духовной культуры. Эта земля взрастила целое поколение талантливых деятелей культуры и искусств – актеров, режиссеров, певцов, архитекторов, художников. Их творчество обогатило не только азербайджанскую, но и мировую культуру классического и современного периода.

Испокон веков Западный Азербайджан славился развитием декоративно-прикладного и изобразительного искусства. Народные мастера ткали лучшие образцы азербайджанских ковров, образовавших отдельную группу отечественного ковро ткачества. Мастера-резчики по дереву делали шебеке – один из основных видов азербайджанского декоративно-прикладного искусства. Далеко за пределами региона распространялись изделия из золота и других драгоценных материалов, созданных местными ювелирами. В этом регионе находились и

находятся многочисленные памятники средневекового азербайджанского зодчества, ныне по большей части уничтоженного или искусственно преобразованного в армянское «культурное наследие».

Далеко не последнее место в развитии культуры занимало изобразительное искусство. Искусные мастера создавали лучшие образцы народного рисовального искусства, расписывали интерьеры дворцов, общественных зданий, жилых домов. Всем хорошо известны панно на стенах дворца Иреванского сардара (хана), созданные выдающимся азербайджанским художником Мирза Кадимом Иревани (1825-1875), непревзойденным мастером портретной и декоративно-тематической живописи, основоположником реалистического азербайджанского изобразительного искусства. Являясь лучшими памятниками азербайджанской живописи 19 века, созданные им панно представляют собой оригинальный композиционный синтез каджарского стиля и классической европейской живописи нового времени.

В начале XX века город Иреван представлял собой один из основных центров развития культуры и национальной общественной мысли в западной части Азербайджана. Представители местной интеллигенции в тесном взаимосотрудничестве с единомышленниками из Нахчывана, Гянджи, Баку, Тифлиса и других городов, открывали школы для детей азербайджанского населения, выпускали газеты и журналы на родном языке, ставили спектакли М.Ф.Ахундаде, Н.Б.Везирова, У.Гаджибейли, а также произведения русских и европейских драматургов, переведенные на азербайджанский язык. Бахруз Кянгарли – первый азербайджанский художник, получивший профессиональное образование, много трудился для развития азербайджанской сценографии. Его творчество оказало существенное влияние и для становления искусства художественного оформления сцены азербайджанского Иреванского театра.

В годы советской власти в регионе выросло целое поколение талантливых азербайджанских художников. Среди них особенно славился Джаббар Гулиев (1922-2004) – известный театральный художник, удостоившийся звания Заслуженного художника Армянской ССР (1967), участник Великой Отечественной войны.

Джаббар Гулиев родился в селе Хачапапаг (в советское время – Зехмет - *автор*) Зангибасарского магала Западного Азербайджана. Он с молодости увлекался красотой родного края, горячо любил места, где родился и вырос. Скалистые вершины могучих гор, высокогорные пастбища, покрытые сочной травой, зеленые луга, полноводные горные

реки приводили юного художника в восторг. Этим и объясняется его тяготение к пейзажному жанру. Всего им создано свыше двухсот пейзажей родной земли. Среди них величественные виды двуглавого Агрыдага с вечной белой шапкой на вершинах, тихая, живописная водная гладь озера Геокча, плодородные сады Иреванской долины, остроконечные голые скалы Зангезурского хребта. Все это воспето художником в реалистическом стиле и с большой любовью к родному краю.

Помимо пейзажа, Джаббар Гулиев писал и портреты. Вместе с пейзажем портрет занимает одно из ведущих направлений в творчестве художника. Им созданы портреты родных и близких, известных людей Западного Азербайджана, фольклорных героев, деятелей культуры и науки. Среди них портреты Деде Коркуда, Мухаммеда Физули, ашыгов – Хесте Гасыма, Мискин Абдала и других. Привлекает внимание тематический портрет крупнейшего представителя поэтического слова ашыга Алескера.

Художник изобразил ашыга на берегу озера Геокча, которое так он любил, слагая о нем песни. Ашыг сидит на массивном каменном выступе недалеко от берега. В руках он держит большой саз с длинной шейкой, поднятой вверх. Его спокойный, чуть задумчивый взгляд обращен к зрителю. Он словно погружен в поэтические мысли в поисках новой своей песни. Окружающая среда отчетливо отражает лирико-романтическое настроение ашыга. Сочные луга у берегов озера, невысокие зеленые холмы, окаймляющие его, могучие хребты у горизонта подчеркивают неповторимую красоту естественного ландшафта (рис. 1). Это один из лучших портретов Ашыга Алескера, созданных азербайджанскими художниками.

Мы представили Джаббара Гулиева театральным художником. Мир театра всегда манил художника к себе. Когда в 1967-м году Иреванский азербайджанский театр возобновил свою работу, Джаббара Гулиева пригласили работать в театре. С этого момента творчество художника было непрерывно связано с родным театром.

В 1988-м году Иреванский театр был вынужден переехать в Баку. Джаббар Гулиев не покинул ряды ставшего ему родным коллектива. Он и в Баку продолжал оформлять спектакли, создавать эскизы костюмов и декораций для постановок.

Джаббар Гулиев занимался также педагогической деятельностью. Долгие годы он работал в Иреванском педагогическом институте, где преподавал основы рисунка и живописи. У художника много последователей.

Джаббар Гулиев был большим ценителем таланта и истинным патриотом с большой буквы. Он много путешествовал по родной земле,

находил и приглашал учиться талантливых подростков. Как отмечает исследователь Аскер Зейналов, находясь в сельской местности, им подготовлено 16 молодых художников, четверо из которых – Сабир Гусейнов, Нагдали Халилов, Ариф Гусейнов и Диндар Учгач сегодня являются членами Союза художников Азербайджана [6, с. 331].

Среди художников, являющимися уроженцами Западного Азербайджана, особо выделяется талантливый мастер кисти, Заслуженный художник Азербайджана Фахреддин Али (1938-2022), в творчестве которого преобладает книжная графика. Он родился в известной и крупной азербайджанской деревне Ньюеди Мегринского района. Окончив художественное училище им. А.Азимзаде, Фахреддин Али продолжил учебу в Институте искусств им. М.А.Алиева [1, с. 187].

Творчество художника широко и многогранно. Его художественный стиль представляет собой синтез миниатюрной живописи и современного академического рисунка. И это неслучайно: долгие годы художник увлекался воплощением в изобразительном искусстве поэтического наследия классиков азербайджанской литературы. Он иллюстрировал поэмы Низами Гянджеви, создавал картины по газелям Физули, Насими и других классических поэтов. Яркие и красочные иллюстрации к «Хамсе» Низами. В них запечатлены наиболее интересные, захватывающие эпизоды из поэмы, входящих в «Хамсе». В одной из иллюстраций запечатлена хорошо знакомая картина встречи сгорбленной старухи и самодовольного правителя. Это композиция «Султан Санджар и старуха» из поэмы «Сокровищница тайн». В отличие от других иллюстраторов, Фахреддин Али изобразил Султана Санджара не на коне, а стоящим перед старухой, намеренно перегадившей ему путь. Красочная панорама, окружающая персонажей сюжета, а также стилистические особенности придают композиции дух классической миниатюрной живописи (рис. 2).

В становлении и развитии творчества художника важное место принадлежит фольклорному эпосу «Деде Горгуд». Фахреддин Али является одним из первых художников, обратившихся к образу мудрого старца. Вскоре он приступил к созданию серии иллюстраций к эпосу «Деде Коркуд». Духом глубокой экспрессии пронизаны композиции «Зачин», «Сказание о разграблении дома Салур Газана», «Сказание о том, как Салур Газан был взят в плен и как его сын Уруз, освободил его», «Сказание о том, как Дыш Огуз восстал против Ич Огуза и об убийстве Бейрека» и многие другие. В них жизненно и правдиво отражены особенности быта и образа жизни древних огузов – прародителей современных азербайджанцев. Всего художником

написано свыше 20 цветных иллюстраций к этому древнему эпосу. Иллюстрации были созданы в середине 80-х годов прошлого столетия.

Видным представителем западноазербайджанской художественной школы является Нагдали Халилов (род. 1946). Родившись в селе Сарыджалар Камарлинского района (переименованного в Масис), он с раннего возраста осознал красоту и красочность родной земли, что возбудило в нем желание стать художником. В 1972 году он закончил художественное училище им. А.Азимзаде, а в 1980 закончил Академию Художеств в Тбилиси [7]. С этого времени начинается широкий и плодотворный творческий путь художника, участника многочисленных выставок в Азербайджане и за рубежом.

В творчестве Нагдали Халилова преобладают натюрмортный и портретный жанры, пейзажи, тематические картины, а также мифологические сюжеты [4, с. 6]. Нагдали Халилов является автором портретов известных деятелей классической азербайджанской культуры – Хуршидбану Натаван, ашыга Алескера, Хесте Гасыма и многих других. Интересны тематические и автопортреты, где художник изображает своих героев в рабочей обстановке. Таковы, в частности, портреты рыбака, тариста, автопортрет с женой и некоторые другие.

Нагдали Халилов – признанный мастер натюрморта. Многие натюрморты художника глубоко символичны и связаны с фольклорно-мифологическим мировоззрением. Таковы натюрморты с гранатами, где художник придает этому плоду визуально-магическое значение. Таким же значением наделены и пейзажи, в которых изображено гранатовое дерево. Некоторые образы, созданные художником, выходят за пределы реального мира и воспринимаются как знаковое отображение мифо-фольклорной народной памяти. Таков образ девушки-птицы, в котором образ девушки с национальными чертами внешности, передан в мифическом птичьем облики. В пейзажах и тематических композициях Нагдали Халилова изображены горы и леса, а также характерный апшеронский ландшафт (рис. 3).

Одним из талантливых художников из Западного Азербайджана является график и живописец Али Исмаил (род. 1960). Он родился и вырос в Басаркечарском районе – в одном из живописных уголков исторической родины. Пожалуй, трудно найти художника, в творчестве которого так широко и полнокровно изображалась бы природа родного края, его неприступные горы, зеленые, сочные луга, стремительные потоки горных рек и тихие, спокойные озера, а также дары щедрой земли [3, с. 9]. Окрестности Басаркечара, горы, окаймляющие плодородные долины, фруктовые сады, изумрудные воды озера Геокча, панорама предгорных сел воспеты в его творчестве во всей красе.

Одним из неизменных атрибутов тематики художника – озеро Геокча. Особо запоминается крупнейший мыс Нарадюз, изображенный на картинах художника то в виде спящего дракона, то напоминающего голову подкрадывающегося крокодила, то просто как складки ковра с национальными узорами (рис. 4).

Западный Азербайджан – край талантливых, одаренных людей. Нет такой области художественной культуры, будь то литература, народное творчество или живопись, в которой не возникла бы местная, региональная школа. Отражая общеазербайджанские литературно-художественные принципы и методы стилеобразования, эти школы отличаются и специфическими особенностями, характерными непосредственно для них. В полной мере это относится и к изобразительному искусству. Жаркие краски родной земли, показ естественного ландшафта во всей красе, ярко выраженное чувство патриотизма – таковы, вкратце, характерные черты, свойственные творчеству художников, уроженцев Западного Азербайджана. Эти и другие особенности наглядно проявляются в творчестве Джаббара Гулиева, Нагдали Халилова, Исмаила Али, Исы Мамедова [5], Сабира Гусейнова [2] и многих других отечественных художников.

Литература:

1. Alimlər-rəssamlar (tərtib edən X.Zeynalov). Bakı, 2017.
2. Cabbarova Z. Bərpaçı rəssam ömrü // Mədəniyyət.- 2018.- 14 fevral.
3. Əli İsmayıl. Gerçəkliyin poetikası (ön sözün müəllifi Z.Əliyev). Bakı. - 2017.
4. Əliyeva M. Rəssam ömrünü bəzəyən rənglər // Respublika.- 2013.- 3 mart.- s. 6.
5. Xəlilov A. Lirik duyğuların ifadəçisi // Palitra.- 2011.- 8 iyun.- s. 12.
6. Zeynalov Ə.M. İrəvan xanlığı...Gerçəkliyin aydınlığı. Bakı. -2016.
7. <https://m.facebook.com/media/set/?set=a.1018845724932010&type=3>

S. Alieva

Creativity of artists of Western Azerbaijan

Key words: Fine arts of Azerbaijan, painting, Jabbar Guliyev, Fakhreddin Ali, Nagdali Khalilov.

The article talks about the work of artists - immigrants from Western Azerbaijan, today called Armenia. The author notes that original artistic traditions have developed in this region from time immemorial. Such well-known masters of the brush as Jabbar Guliyev, Fakhreddin Ali, Nagdali Khalilov, Ali Ismail and many others were born and raised here, who created wonderful examples of painting and graphics both on the theme of the historical homeland and on other topics. The display of genre scenes, the bright color tone of the canvases, the patriotic approach manifested in the ideological and aesthetic basis of landscape painting are important features that characterize the work of these artists. Their work is an important part of the contemporary fine arts of Azerbaijan.

S.Əliyeva

Qərbi Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığı

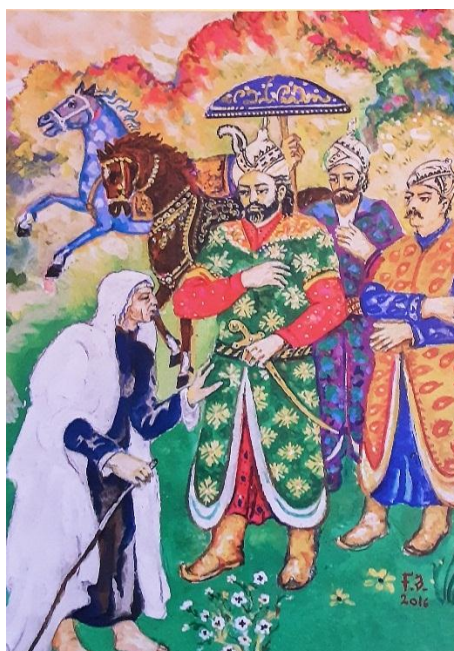
Açar sözlər: Azərbaycan təsviri sənəti, rəngkarlıq, Cabbar Quliyev, Fəxrəddin Əli, Nağdəli Xəlilov.

Məqalədə bu gün Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycandan çıxmış rəssamların yaradıcılığından bəhs olunur. Müəllif vurğulayır ki, bu diyarda qədim zamanlardan etibarən özünəməxsus bədii ənənələr formalaşmışdır. Cabbar Quliyev, Fəxrəddin Əli, Nağdəli Xəlilov, Əli İsmayıl və bir çox başqa tanınmış fırça ustaları burada doğulmuş və boya-başa çatmışlar. Onlar həm tarixi yurd, həm də başqa mövzularda unudulmaz rəngkarlıq və qrafika nümunələri yaratmışlar. Janr səhnələrinin əks etdirilməsi, tabloların parlaq kolorit həlli, mənzərə rəngkarlığının ideya-estetik əsasında özünü büruzə verən vətənpərvərlik ruhu həmin rəssamların yaradıcılığını xarakterizə edən vacib xüsusiyyətlərdir. Onların yaradıcılığı müasir Azərbaycan təsviri sənətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

РИСУНКИ:

**Рис. 1. Джаббар Гулиев. Портрет Ашыга Алескера.
Холст, масло. 90-е годы**

**Рис. 2. Фахредин Али. «Султан Санджар и старуха».
Иллюстрация к поэме «Сокровищница тайн»
Низами Гянджеви. Бумага, темпера. 2016.**

Рис. 3. Нагдали Халилов. «Два дерева».
Холст, масло. 90-е годы

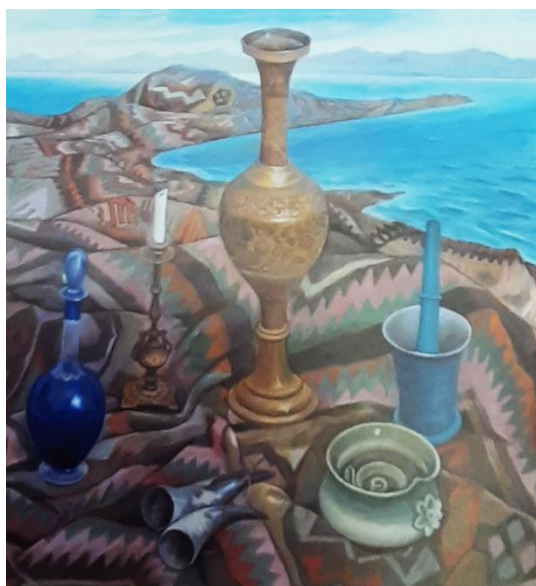

Рис. 4. Али Исмаил. «Дары Кенули».
Холст, масло. 2016.

Samiq Abbaslı

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universitetinin magistrı
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

UOT 069.4

AZƏRBAYCANIN İŞĞAL EDİLMİŞ MƏDƏNİ İRSİNİN BƏRPASI VƏ QORUNMASI İLƏ BAĞLI GÖRÜLƏN TƏDBİRLƏR

Xülasə: Məqalədə milli mənəvi irsin qorunması istiqamətində respublikada həyata keçirilən tədbirlərdən, bu sahədə beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrdən bəhs edilir. Müəllif milli-mənəvi irsin qorunması ilə bağlı son vaxtlar qəbul edilmiş qanunları sadalayır, yerli və beynəlxalq əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin qanunvericiliyə uyğun olaraq mühafizəsi və bərpası məsələlərini işıqlandırır.

Açar sözlər: milli-mənəvi irs, abidə, mühafizə, memarlıq, bərpa.

Hər bir xalqın mədəni irsi onun milli yaradıcılıq potensialının etibarlı göstəricisidir. Mədəni irsin qorunması və inkişaf etdirilməsi ümumilikdə cəmiyyətin inkişafının və bütün sahələrdə yüksək nailiyyətlər əldə etmək cəhdlərinin ayrılmaz bir hissəsidir. Tarix və memarlıq abidələri, muzeylər, kitabxanalar və arxivlər mədəni irsi mühafizə edən ən mühüm mədəniyyət ocaqlarıdır. Azərbaycanın zəngin milli mədəniyyətinin qorunub saxlanılması və inkişafı problemləri ölkənin əsas qanununda – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır: “Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumalıdır” (maddə 40) [4, s.5].

Müstəqilliyimizin ilk illərindən başlayaraq mədəni irsin qorunması və mühafizəsi ilə bağlı müxtəlif proqramlar və tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Ermənistan tərəfindən zəbt edilmiş ərazilərdə və tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşən mədəni irsin vəziyyəti hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan xalqına məxsus mədəni irsin talanması və məhv edilməsi prosesi SSRİ-nin dağılmasından sonra sürətlənməyə başladı. 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağ və ona bitişik olan Kəlbəcər, Ağdam, Laçın, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan və Füzuli rayonları – Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal edilmişdi. İşğal olunmuş ərazilərdən qovulan qaçqınların və məcburi köçkünlərin sayı bir milyon nəfərdən çox idi. İşğal olunmuş ərazilərdə yaşayış evləri, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri ilə yanaşı çoxlu sayda mədəniyyət müəssisələri var idi: 927 kitabxana, 808 mədəniyyət sarayı, klub

və mədəniyyət evi, 85 musiqi və rəssamlıq məktəbi, 22 muzey və onların filialları, 4 rəsm qalereyası, dünya əhəmiyyətli 13, ölkə əhəmiyyətli 242 və yerli əhəmiyyətli 434 tarix və mədəniyyət abidələri. Onların arasında 11 və 15 arşınlı Xudafərin körpüləri (VII-XII əsrlər), Kəlbəcər rayonundakı Gəncəsar və Xudavənd məbədləri (hər ikisi XIII əsr), Ağdam rayonunun Xaçın Türbəti kəndindəki məqbərə (XIV əsr) kimi ümumdünya əhəmiyyətli 6 memarlıq və 7 arxeoloji abidə, habelə Azərbaycanın musiqi beşiyi olan qədim Şuşa şəhər qoruğu vardır [2, s.147]. Bundan başqa azərbaycanlıların tarixən məskunlaşdığı indiki Ermənistan ərazilərində, xüsusilə İrəvan şəhərindəki mədəni irsimiz tamamilə sahibsiz qaldı. Sahibsiz qalan mədəni irsimizin izləri hələ də qalmaqdadır. Bu gün Ermənistanın paytaxtı İrəvan şəhərində Azərbaycan xalqına məxsus sonuncu maddi-mədəni irs nümunələri də məhv edilmək üzrədir. İrəvan şəhəri qala istisna olmaqla Şəhər, Dəmirbulaq və Təpəbaşı hissələrinə bölünürdü. İrəvanın bu hissələrinin hər birində şəhər yaranandan XX əsrin əvvəllərinə qədər azərbaycanlılar yaşayıblar. XIX əsrin I yarısında Təpəbaşı hissəsində yerləşən küçə və məhəllələrin adları Azərbaycan adları idi. Məsələn, Dərəkənd, Axund, Xan bağları, eləcə də Əsəd bəy, Adalyar, Təpəbaşı, İmarət və Daşlı küçələrini sadalamaq olar. Hazırda Ermənistan milli arxivində saxlanılan kameral təsvirlər həmin küçə və məhəllələrin 190 il öncə inventarlaşdırılmasını və etnik tərkibini göstərən sübutlardır. Təpəbaşı öz memarlığı və tarixi ilə Azərbaycan tarixinin bir hissəsini təşkil edirdi [6]. Təəssüf ki, hazırda itirilmə təhlükəsi ilə üz-üzədir. İtirilənlər təkcə maddi mədəni irs deyil. Mənəvi mədəni irsimizin bu ərazilərdən silinməsi prosesi hələ də davam edir. Milli adət və ənənələr, bayramlar, xalqın məişətinə aid mətbəx, kulinariya mədəniyyəti artıq bu ərazilərdə yoxdur.

“İtirilmiş mədəni irsin” yangısı xalqın və dövlətin bu sahəyə marağını daha da artırmışdır. Ona görə də faktiki nəzarətimizdə olan ölkə daxilindəki mədəni irsin qorunması ilə bağlı genişmiqyaslı tədbirlər görülməkdədir. 1997-2001-ci illərdə Azərbaycan xalqının mədəni və təbii irsinin mühafizəsi, qorunub saxlanması, bu irs əşyalarının oğurlanması və qaçaqmalçılıq yolu ilə daşınmasına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi sahəsində geniş Proqram qəbul edilmişdir. Həmin proqram çərçivəsində əsas Beynəlxalq konvensiyalar ratifikasiya edilmiş, bir sıra qanunlar qəbul olunmuşdur.

1998-ci ilin aprel ayının 10-da “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanun tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, öyrənilməsi və onlardan istifadə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Tarix və mədəniyyət abidələri – arxeoloji və memarlıq obyektləri, etnoqrafik, numizmatik, epigrafik, antropoloji materiallar, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı olan bina, xatirə yerləri, əşyalar, xalqın dini əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir. Burada deyilir ki, tarix və mədəniyyət abidələri xalqın milli

sərvətidir [4, s.145]. Abidələr daşınar (səyyar) və daşınmaz (stasionar) ola bilər. Daşınar abidələr muzeylərdə, arxivlərdə, fondlarda, sərgilərdə və digər münasib yerlərdə, daşınmaz abidələr əksər hallarda arxeoloji və memarlıq abidələri olmaqla, olduğu və inşa edildiyi yerlərdə qorunur [4, s.146]. Bu qanunun xüsusi əhəmiyyəti vardır, ona görə ki, hər hansı bir xalq öz mədəni irsini qoruyub saxlamasa, tarixinə biganə yanaşsa, o xalq öz mədəniyyətində özünəməxsusluğunu itirmiş olur. Məhz buna görə də qanunvericilik müxtəlif səviyyələrdə olan hər hansı bir qəsdə görə məsuliyyət nəzərdə tutur.

Dünyanın bir çox ölkələrində bir qayda olaraq mədəni irsin qorunması, saxlanması və onun fundamental inkişafı dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi, onun maliyyə vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Buna baxmayaraq mədəniyyətlə bağlı əlavə fəaliyyət sahələrinə özəl sektorun cəlb olunması da həvəsləndirilə bilər. Buraya müxtəlif təlim proqramları bədii gecələrin, incəsənət tədbirlərinin və mədəniyyət mərkəzlərinə ekskursiyaların təşkil olunması, nəqliyyat, informasiya texnologiyası və nəşriyyat eləcə də pərakəndə satış sahələri aiddir. Bundan əlavə bəzi mədəniyyət mərkəzləri özəl sektora idarəetməyə verilə bilər. Bütün bunlar hökumətin inkişaf strategiyasına tam uyğun olaraq, gəlir əldə etmə imkanlarının yaradılmasına birbaşa təsir göstərəcəkdir. Dövlət mühafizəsinə götürülən “Abidələrin siyahısı” Nazirlər Kabineti tərəfindən 1968, 1981 və 1988-ci illərdə təsdiq olunmuşdur. Nazirlər Kabinetinin sonuncu dəfə təsdiq etdiyi siyahı, hüquqi cəhətdən ona bərabər tutulan əvvəlki siyahılar əsasında tərtib edilmişdir. Siyahıdan yalnız inqilabi və kommunist ideologiyası, həmçinin onların liderlərinin adları ilə bağlı bina və tikililərin adları çıxarılmışdır. Memarlıq, arxeologiya, monumental və bağ-park sənəti abidələrinin daxil edildiyi son siyahının məqsədlərindən biri abidələri əhəmiyyətlik dərəcəsi üzrə qruplara bölməkdir: ümumdünya, dövlət və yerli əhəmiyyətli abidələr. Mövcud qanunvericiliyə əsasən ümumdünya və dövlət əhəmiyyətli daşınmaz abidələr özəlləşdirilə bilməz. Yerli əhəmiyyətli yaşayış binaları və onlardakı mənzillər isə özəlləşdirilə bilər. Belə hallarda bu evlərin və yaxud mənzillərin sahibləri ilə abidənin ilkin simasının istənilən cür təhrifini qadağan edən mühafizə müqaviləsi bağlanır.

“Memarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanunda deyilir: “memarlıq fəaliyyəti dedikdə – memarlıq əsəri yaradan şəxslərin (memarların) peşəkar fəaliyyəti olaraq memarlıq layihəsinin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə müəllif nəzarəti, tikinti, yenidənqurma və bərpa-layihə sənədlərinin hazırlanmasında ümumi əlaqələndirmə, memarlıq sahəsində elmi tədqiqatların və tədris, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarında şəhərsalma və memarlıq məsələləri ilə məşğul olan bölmələrin (idarələrin, şöbələrin), şəhər və rayon baş memarlarının fəaliyyəti, memarlıq obyektinə isə - binalar, tikililər və onların kompleksləri, interyerləri, memarlıq layihəsi əsasında yaradılan

bağlar, parklar, kurortlar və digər istirahət yerləri, memarlıq abidələri, memarlıq sahəsində elmi tədqiqatların nəticələri, xatirə abidələri və onların kompleksləri nəzərdə tutulur [4, s.182].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə tarix və mədəniyyət abidələrini mühafizə etmək hər bir vətəndaşın borcudur. Tarix və mədəniyyət abidələri Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” (6 fevral 1998-ci il), “Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi haqqında” (10 aprel 1998-ci il) qanunlarına, habelə “Ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında Konvensiya” (Paris, 1972-ci il), “Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası” (La-Valetta, 1992-ci il) kimi beynəlxalq sənədlərə uyğun olaraq mühafizə, bərpa və istifadə edilir (3)

Abidələrin mühafizəsi sahəsində mütəxəssislərin təhsili və hazırlanması ilə Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti və Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti məşğul olur; burada müvafiq olaraq bərpaçı memarlar və abidələrin mühafizəsi mütəxəssisləri hazırlanır. Milli Elmlər Akademiyası sistemində Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu fəaliyyət göstərir; bu institutlarda mədəni irsin öyrənilməsi, aşkar edilməsi və tarixinə dair elmi tədqiqatlar aparılır. Milli Elmlər Akademiyasının nəzdində Tarix və Mədəniyyət Abidələri üzrə Elmi-Metodik Şura fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan YUNESKO-nun nəzdindəki Ümumdünya İrs Mərkəzi ilə sıx əməkdaşlıq edir; 2000-ci ildən başlayaraq Bakı şəhərinin tarixi mərkəzi “İçərişəhər, “Atəşgah”, “Qobustan” mədəni-tarixi qoruğu Şirvanşahlar Sarayı və Qız qalası ilə birlikdə” Ümumdünya İrsi Siyahısına daxil edilmişdir. Gələcəkdə həmin siyahıya daxil edilmək üçün digər abidələrin siyahısı da Ümumdünya İrs Mərkəzinə təqdim edilmişdir. Mədəni irsin qorunub saxlanılması sahəsində bir çox ölkələrin iş təcrübəsi öyrənilir. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələri qurulmuşdur. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və bərpası sahəsində çalışan Azərbaycan mütəxəssisləri ardıcıl olaraq, YUNESKO, İKOMOS, İKROM və digər beynəlxalq təşkilatların keçirdiyi konfrans və sessiyalarda iştirak edirlər.

Bərpa və konservləşdirmə işləri əsasən dövlət büdcəsindən, yerli büdcədən ayrılan vəsait, habelə özəl şəxslərin, xarici və beynəlxalq təşkilatların dotasiyaları hesabına aparılır. Mütəxəssislərin fikrincə abidələrin mühafizəsi işini təkmilləşdirmək məqsədilə yaxın perspektivdə aşağıdakı vəzifələri həyata keçirmək lazımdır:

mövcud siyahılar üzrə abidələrin tədqiq edilməsi və beynəlxalq standartlara cavab verən yeni mükəmməl siyahının hazırlanması;

tarix və mədəniyyət abidələrinin pasportlaşdırılması işinin başa çatdırılması;

abidələrin elmi yolla işlənilib hazırlanmış mühafizə şəbəkəsinin yaradılması; abidələrin istifadəsi proqramının yaradılması və bu proqramın onların mövcudluğu və mühafizəsi tələblərinə cavab verməsi;

məqsədyönlü konservasiya və bərpa planının işlənilib hazırlanması;

mədəni irsin mühafizəsi və bərpası sahəsində təhsil sisteminin yaxşılaşdırılması;

milli bərpa işləri istehsalı bazasının yaxşılaşdırılması və yaradılması;

mədəni irsin mühafizəsi və bərpası sahəsində mövcud qanunvericiliyin təshih edilməsi; [7].

Avropa Şurasına təqdim edilmiş Milli Məruzədə deyilir ki, mədəniyyət sahəsində, o cümlədən milli-mənəvi irsin qorunması ilə bağlı dəyişikliklər yuxarıların əmri ilə deyil, reflektiv prosesin bir hissəsi kimi baş verir. Milli Məruzə və ekspertlərin icmalı da bu prosesin bir hissəsidir və onun gücləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Təhsil. Bakı: 2009, 136 səh.
2. Abbasov N.Ə. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Təknur. Bakı 2009. 452 səh.
3. Hüseynov İ.H. Abbasov N. Milli ideyaların inkişafı naminə. "Mədəni-maarif", 2004, № 5, s.9-11.
4. Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlar toplusu (1 sentyabr 2001-ci ilədək olan vəziyyətə görə) Bakı: Elm, 2001, 240 səh.
5. N.Ə.Abbasov. Müasir şəraitdə Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlərin inkişaf amilləri. Bakı, Təknur, 2008, 240 səh.
6. <https://ikisahil.az/post/327403-irevanda-xalqimiza-mexsus-sonuncu-maddi-medeni-irs-numuneleri-de-mehv-edilir-cebi-behramov>
7. <http://www.mct.gov.az> Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
8. <http://www.gateway.az> Azərbaycan Portal İnkişafı layihəsi

S. Abbasli

Measures taken to restore and protect the occupied cultural heritage of Azerbaijan

Keywords: national-spiritual heritage, monument, architecture, protection, monumental, restoration.

Measures taken about preservation of national-spiritual heritage, also cooperation relations with international organizations in this field are looked in the article. Recent laws about protection of national-spiritual heritage are listed, in compliance with legislation protection and restoration problems of architectural monuments of local and international importance are looked.

С. Аббаслы

Меры, принятые по восстановлению и охране оккупированного культурного наследия Азербайджана

Ключевые слова: национально-духовное наследие, памятник, архитектура, охрана, реставрация.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с мероприятиями, проведенными в республике с целью защиты национально-духовного наследия, а также взаимосвязи с международными организациями в этой области. Автором перечислены законы о защите национально-духовного наследия, принятые за последнее время, освещаются вопросы охраны и реставрации архитектурных памятников местного и международного значения в соответствии с законодательством.

MÜNDƏRİCAT

<i>Giriş</i>	3
--------------------	---

MEMARLIQ TARİXİ VƏ NƏZƏRİYYƏSİ, ABİDƏLƏRİN BƏRPASI

Райха Амензаде

Некоторые страницы архитектуры Азербайджана	4
---	---

Rahibə Əliyeva

Mehriban Mikayılova

İrəvan memarlıq irsinin məhvi-cinayət, terror və ya acizlik?.....	8
---	---

Шенер Рзаев

Лала Мамедова

Дворец Сардара.....	15
---------------------	----

Tamaşa İsayeva

İrəvan təpəbaşı məhəlləsinin memarlıq irsi	26
--	----

Rahibə Əliyeva

Salina Aslanxanova

Qərbi Azərbaycanda Əmir Səəd Türbəsi.....	32
---	----

Nigar Ramazanova

İrəvan mədəni irsi	38
--------------------------	----

Nailə İsmayılova

İrəvan xanlığı xalq yaşayış evləri (XVIII-XIX əsrlər)	51
---	----

ŞƏHƏRSALMA, LANDŞAFTMEMARLIĞI VƏ DİZAYN

Самира Абдуллаева

Фируза Ахмедова

Ландшафтно-градостроительная структура древнего города иреван ...	57
---	----

SƏNƏTŞÜNASLIQ

İradə Köçərli

İrəvanın musiqi həyatı 64

Xəzər Zeynalov

XIX əsrdə İrəvanda divar boyakarlığı, kaşıkərlıq və rəsmlər..... 74

Nərminə Ağayeva

İrəvanın qocaman sənət ocağı 80

Aynurə Həşimova

İrəvan xanlığının tarixi, mədəniyyəti və incəsənəti..... 87

Şəhla Əliyeva

Qaçqın kollektivin tarixində çətin dövr:

İrəvan teatri ötən əsrin 90-cı illərində..... 97

Nərminə Ağayeva

Qədim Azərbaycan məskəni İrəvan qalası 104

Aynur Ələkbərova

İrəvan ziyalıları multikultural dəyərlər işığında 110

Севиндж Алиева

Творчество художников западного Азербайджана 120

Samiq Abbash

Azərbaycanın işğal edilmiş mədəni irsinin bərpası və qorunması ilə bağlı

görülən tədbirlər 129

NƏŞR HAQQINDA MƏLUMAT

Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının “Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası” elmi nəzəri məcmuəsi 1998-ci ildə təsis olunub. İldə iki dəfə işıq üzü görür. Jurnalda memarlıq tarixi və nəzəriyyəsi, bərpa, şəhərsalma, landşaft memarlığı, memarlıq mühitinin dizaynı, sənətsüənəslıq sahəsində respublikamızda və hüdudlarından kənarda aparılan elmi tədqiqatlara həsr olunmuş elmi məqalələr dərc olunur.

ŞÖBMA “Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası” elmi-nəzəri məcmuədə məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap olunur. Məqalənin əlyazmasını kompyuterdə Microsoft Word redaktorunda azərbaycan, rus və ingilis dillərində, Times New Roman şrifti ilə, 14 ölçüdə, 1,5-intervalla, A4 formatlı vərəqdə tərtib etmək lazımdır. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır. Məqalənin əlyazmasının bütün səhifələrində çap vərəqinin bir üzündə yuxarıdan, aşağıdan və soldan 3 sm, sağdan isə 2 sm. ayırmaqla yazılmalıdır (Yalnız birinci səhifədə yuxarıdan 5 sm ayırmalı).

Məqalənin başlanğıcında məqalənin UOT indeksi, müəllifin adı, soyadı, işlədiyi müəssisə, vəzifəsi, elmi adı və dərəcəsi, e-mail ünvanı, daha sonra, məqalənin adı, məqalə hansı dildə yazılmışsa həmin dildə açar sözlər (5-7 söz) verilməlidir. Məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, nəticəsi aydın şəkildə verilməlidir. Cədvəllər bilavasitə mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Mətnə və ya cədvəldə olan məlumatların təkrarlanmasına yol verilməməlidir. Şəkillər və qrafiklər ağ-qara rəngdə 8-10 sm ölçülərdən böyük olmamalıdır. Şəklin altında, cədvəlin isə üstündə onun nömrəsi və adı qeyd olunmalıdır.

Məqalənin sonunda ədəbiyyat siyahısından sonra digər iki dildə xülasə (müəllifin adı və məqalənin adı həmin dillərdə göstərilməklə) («резюме» və «summary») və həmin dillərdə açar sözləri («ключевые слова» və «key-words») verilməlidir. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi hazırlanmalıdır. Məqalədə verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, əvvəl azərbaycan, sonra rus, daha sonra xarici dildə nömrələnmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı (kitab və jurnalların adları) aşağıdakı qaydada verilməlidir:

1. Müəllifin soyadı və inisialı. Kitabın adı. Cildin nömrəsi. Şəhər: nəşriyyat, nəşr ili, ümumi səhifələrin sayı;
2. Müəllifin soyadı və inisialı. Məqalənin adı // Jurnalın adı, nəşr ili, buraxılış nömrəsi, başlanğıc-son səhifələr.

Məqalənin quruluşu:

- Müəllifin adı, soyadı.

- İşlədiyi müəssisənin adı, vəzifəsi, elmi adı və elmi dərəcəsi, fəxri adı (və ya doktorant və ya dissertant olduğu təşkilatın adı, təhsilin forması),

- Müəllifin email ünvanı,
- Baş hərflərlə məqalənin adı
- Məqalənin UOT indeksi
- Məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasəsi və açar sözlər (5-10),
- Məqalənin mətni
- İstinad olunmuş və ya istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı
- Digər iki dildə məqalənin adı və müəllifin adı və soyadı göstərilməklə qısa xülasəsi və açar sözlər (5-7)

Məqalə aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:

- Giriş
- Məsələnin qoyuluşu
- Məsələnin həlli
- Nəticə (elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və sair)
- Ədəbiyyat

Məqalənin redaksiyaya təqdim olunması:

- Məqalənin çap olunmuş əlyazması (1 nüsxədə) və onun elektron variantı Kompakt Diskdə (CD və ya CD-RW) və məqalənin çap olunması üçün müəssisə tərəfindən təsdiq olunmuş müvafiq sənədlərlə (məqaləyə 2 rəy və təşkilatın (kafedranın) iclas protokolundan çıxarış) birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilməlidir.

- Ayrıca vərəqdə müəllif haqqında anket-məlumat əlavə olunmalıdır. Məlumatda müəllifin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi adı, müəssisənin adı, müəssisənin ünvanı, ev ünvanı, email ünvanı və telefon nömrəsi göstərilməlidir.

- Məqalə jurnalın İnternet səhifəsinə göndərilə bilər. E-mail: memar_s@mail.ru
- Lazım gəldikdə jurnalın redaksiyası məqalənin nəşri üçün əlavə sənədlər tələb edə bilər.
- Məqalənin əlyazması və CD geri qaytarılmır.